

ГАННА БАРЬНОК

ВИБРАНІ ТВОРИ

V.N. Karazin Kharkiv National University

00257726

1

По "ЧАС" Київ
1927

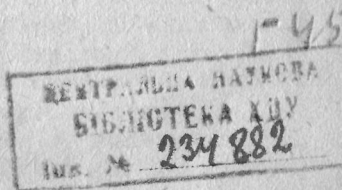
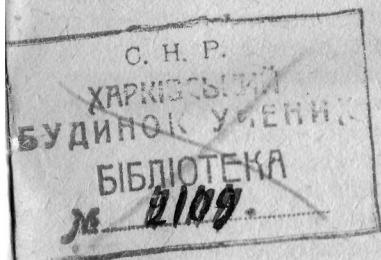
246,9 в.т.

ГАННА БАРВІНОК

ВИБРАНІ ТВОРИ

Редакція та вступна стаття
ВАЛЕР'ЯНА ЧУБИНСЬКОГО

Видавниче Т-во „ЧАС“

Київ—1927

ГАННА БАРВІНОК.

(Біографічно-критичний етюд).

Ганна Барвінок — псевдонім Олександри Михайлівни Кулішевої, урожденої Білозерської. Народилася письменниця р. 1828 в поміщицькій сім'ї на хуторі Матроновці під Борзною. Сім'я батьків стояла вище за тодішній не дуже високий культурний рівень середнього українського панства: їй не чужі були певні культурні й літературні інтереси. Батько, що займав посади по виборам дворянства (повітового комісара, шляхецького маршала-предводителя), залюбки читав Вольтера, улюбленим письменником матери був Вальтер-Скот, цікавилась вона й зародками нового українського письменства. Проте батько помер, коли О. М. було всього 6 років, і освіту вона дістала не дуже високу, почасти домашню, а почасти в приватних пансіонах, сільському — матеріної приятельки Козакової та повітовому — Принцлейна в Конотопі. Дівчині йшов тільки чотирнадцятий рік, коли з освітою вже все було скінчено. Тоді віддалася вона природній охоті до господарства, допомагаючи матері, що мала славу сразкової хазяйки. Недаремне трохи згодом дістала вона від свого нареченого, а потім і чоловіка П. О. Куліша напів жартливу назву „хазяїновиті здібності“.

П. О. Куліш вперше з'явився в Матроновці, як гість свого приятеля — брата Олександри Михайлівни — Василя (відомого потім Кирило-Методієвського братчика й видавця „Основи“) року 1843. Дівчина 15 років відразу дуже подобалась юнаку Кулішеві, як він потім признався в листі до П. О. Плетньова —

„своей наружностью и добрым сердцем“, він тоді-ж закохався, в чому й признавався приятелеві. Не крилася перед братом з своїми ніжними почуттями до Куліша й дівчина, але, вихована в душі тодішніх поняттів, вона не припускала й можливості відчуття без дозволу матери, а тому трималася з Кулішем так стримано, що не допустила його до освідчин. Навіть коли він, від'їжджаючи з Матроновки просив її прийняти на спомин його партрета, вона відмовилась.., Куліш, виїхавши за ворота, подер того партрета й кинув шматки в рівчак...

Майже рік намагався гордий та самолюбний Куліш забути дівчину, але серця не переміг і несподівано знов з'явився в Матроновці. Олександра Михайлівна, знаючи, що мати, хоч і любить та поважає Куліша, не згодиться на шлюб дочки з ним, бо вважає його для неї за не-пару, почала уникати зближення з ним. Це дуже нервувало Куліша і, врешті, він звернувся до матери з проханням перебалакати з нею на самоті. Білозерська згодилась і бурхлива розмова відбулася. Куліш докоряв матері, що вона перешкоджає його зближенню з Олександром Михайлівною. — „Нічого подібного, — відповіла мати, — вона вільна й сама не хоче зближення“... „Як то не хоче? вона мене любить!“ Глузуючи з самовпевненості юнака, Білозерська покликала дочку й руба поставила їй питання: — „Пантелеймон Олександрович каже, що ти його любиш?“ — „Так, я люблю Пантелеймона Олександровича“ — відповідала твердо дівчина. — „Я цього не знала“ — сказала мати, але додала, звертаючись до Куліша, що не віддасть за нього дочки і зараз-же попрощалась з ним. Куліш кинувся до флігеля, де проживав з приятелем Василем Білозерським, і сховавши голову у подушки, довго конвульсійно ридав, а на ранок виїхав з Матроновки.

Залишившись на самоті з матір'ю, Олександра

Михайлівна сказала їй: „Ви не згоджуєтесь, щоб я віддалася за Пантелеймона Олександровича; я вашої волі не порушу, але ніхто інший не буде мені чоловіком!“ І всеньку ніч мати прислухалась до голосного дочинного ридання...

Куліш ще раз спробував змагатися з серцем, ще раз намагався „предать вечному забвению“ кохану дівчину, як потім признавався П. О. Плетньову. Іноді йому навіть здавалося, що він осяг цього: „протягом місяця інколи я не думав про них“ (Білозерських)— писав він до того-ж Плетньова (18-ХІІ—46 р.). Діставши наприкінці 46 р. наукову командировку за кордон, Куліш виїхав спершу на Україну, одвідав батька, заїхав і до Матроновки. Він сподівався зберегти при тому „спокій, але сталося інакше“: приспане було кохання вибухнуло з новою силою. Цього разу мати іншими очима подивилась на шлюб дочки з Кулішем: мабуть, командировка за кордон імпонувала їй досить, щоб визнати, що наречений вже на добрій дорозі до життєвої кар'єри. Вона згодилась на шлюб, хоч спершу й було вирішено, що шлюб відбудеться після повороту нареченого із-за кордону. Про таке „рішення“ Куліш сповіщав Плетньова в вище цитованому листі від 18 грудня. Але закордонна командировка Кулішева мала тривати 2 $\frac{1}{2}$ роки і термін цей, мабуть, здався безконечним для палкого почуття обох закоханих: принаймні вже через 8 днів Куліш писав знов до Плетньова з Києва, що Олександра Михайлівна їде з ним за кордон, себ-то й весілля відбудеться тепер же перед від'їздом. Таку швидку зміну рішення відкласти шлюб на 2 $\frac{1}{2}$ роки Куліш з властивою йому певною дозою резонерства поясняв діловито: „по возвращении моем из-за границы, я должен буду ввести свою жену в лучшее столичное общество. Провинциальный ее язык, обращение и недостаточность умственного образования

заставили бы ее в таком случае играть незавидную роль. Это побудило меня взять ее с собою за границу и довершить ее образование". (Лист від 26.XII—46 року)¹⁾.

В кожнім разі весілля Олександри Михайлівни Білозерської з П. О. Кулішем відбулося 24 січня 1847 року в с. Оленовці під Борзною, в маєтку батьків молодого, при чому старшим боярином на весіллі був Тарас Шевченко, тоді близький приятель Кулішів, — і після того всенький життєвий шлях свій вона пройшла подругою великого письменника, проживши з ним в шлюбі 50 років (смертельною хворобою захворів П. О. в день святкування „золотого весілля“, після чого скоро й помер — 2 лютого ст. стилю 1897 р.), а остачу днів (померла 23 липня 1917 р.) присвятила культу імені свого небіжчика-чоловіка, клопотам про його величезну літературну й наукову спадщину, влаштуванню Кулішівського музею. Нелегкий був життєвий шлях Олександри Михайлівни: важкі іспити впали на її голову дуже швидко після шлюбу. Ще не дочекалось подружжя на закордонний паспорт для О. М., як П. О. було арештовано в Варшаві в справі Кирило-Методієвського братства. В результаті хвилювань О. М. мала викидень і після того вже ніколи не могла мати дітей... Процес в III відділі, заслання до Тули — все, що випадало на долю Куліша, переживала й Олександра Михайлівна. Але найтяжче для неї було, мабуть, те, що й відносини з чоловіком не були безхмарною ідилією, що й в цьому обсягу вона зазнала тяжких іспитів. Незрівноважений Куліш з другої половини 50-х років переживав важку, досі не зовсім з'ясовану душевну драму, „сумував тяжко“, як сам писав потім про себе, почував себе самотнім з дружиною, мав кілька романів,

¹⁾ Усі цитати з листів Куліша до Плетньова наведено з копій, що зробили з оригіналів — Пушкінського дому в Ленінграді В. П. Петров та О. К. Дорошкевич.

иноді марева романів, в яких мріяв знайти розв'язання своєї душевної драми, розходився й знов сходився з Олександром Михайлівною... Тепер що-до цього маємо вже всталені факти. Про першу розколіну в відносинах подружжя дізнаємося з листа самого Куліша знов до Плетньова, хоч відомості ці й не цілком ясні. 25 грудня 1856 року він пише:....„моя Александра все хуже и хуже. Жизнь сокрушила ее, пощадив меня. Я, слава богу, совершенно здоров и работаю очень много без усталости. Если есть у меня что больное, так это сердце. В нем столько перевернулось всяких чувств, что я удивляюсь, как оно еще существует“. Коли згадати, що влітку 56 р. Куліш познайомився з О. Г. Милорадовичівною, з якою у нього й почався роман, що подекуди робить вражіння марева роману (можливо, вражіння „марева“ залежить від неповної з'ясованості відповідних фактів), то вищенаведені рядки з листа Кулішевого до Плетньова стають трохи зрозумілішими...

До речі, з родинного листування Кулішевої (Чернігівський Музей), з яким познайомив мене В. П. Петров, за що складаю йому щирю подяку, — видно, що це був період тяжкого довголітнього „нервического“, хорування Олександри Михайлівни. Хворобу жінчину, треба гадати, і мав на увазі Куліш, пишучи до Плетньова: „Жизнь сокрушила ее“.

Не зовсім розвіялось „мареву“, як на весні року 59-го вже полум'ям горів справжній роман з М. О. Маркевичевою (Марко Вовчок). Принаймні 10 квітня 59 року Галаган писав дружині: „Свою жену Кулиш бросил, и она бедная очень жалка“ (О. Дорошкевич. Шевченко в приватному листуванні, Записки 1-го відділу Акад. Наук, VII—VIII, стор. 380). Але роман з Маркевичевою у Куліша не витанцювався; в червні за кордоном стався між ними рішучий розрив і вже від 21-VI—1859 року (через місяць, як Маркевичева при-

хала за кордон) Тургенєв пише до неї: „Итак Кулиш поехал с женою по Волге на Кавказ. Вот те раз! Это не в рифму сказано, а от изумления“. А влітку 1860 р. у Куліша вже починається роман (чи знов марево роману?) з П. Ф. Глібовою, хоч і марево роману з О. Г. Милорадовичівною тоді ще ніби-то не зовсім розвіялося... І вже за часів „Основи“ (р.р. 61—62) Костомаров пише до Мордовцева в Саратов „...Еще прошлый год они (Куліш та В. М. Білозерський) не ладили. Теперь уже не бывают друг у друга, и Кулиш участвует в „Основе“ и бранит ее, Белозерский бранит Кулиша и помещает его сочинения в „Основе“. Много помогают их нерасположению и семейные отношения, ибо Кулиш разошелся с своею женою, сестрою Белозерского“ („Русская Старина“, 1885, VI, стор. 628). Іменно про цю добу свого життя писав пізніше Куліш у своїй відомій автобіографії: „Був це понурий період його життя, сумував тяжко; а чого—хіба у цілій книжці можна роз'яснити“. (Правда, 1868 „Жизнь Кулиша“ стор. 323). Кінець-кінцем, шлюбні відносини подружжя Кулішів витримали всі іспити „понурого періоду“ Кулішевого життя; догоріли вогні його пристрастей, дотліли романичні захоплення й розвіялись принадні марева романичні.

За „тиху пристань“ стало тоді Кулішеві старосвітське подружжя... Вже на порозі старости, в серпні 1872 р., писав він одному з найближчих приятелів про жінку: „...Без этой особы не могу теперь нигде жить, хоть бы в раю. Цену людям узнаем мы только в старости. Блажен, кто может еще дружеским вниманием отплатить любящему и благородному сердцу за его заслуги перед нами, которых иногда мы и ценить не были способны“. (Письма П. А. Кулиша, К. 1899, оттиск из журнала „К. Ст.“. Письма к И. Ф. Хильчевскому, стр. 30). Крізь звичайну в Куліша резонерську шкаралушу не можемо не відчувати гли-

бокої ширости Кулішевого почуття, тим більш, що аналогічних признань знайдемо не мало в його листах другої половини життя (після „понурого періоду“), коли „старосвітське подружжя“ Кулішів стало варіацією класичних Філемона й Бавкиди...

Тут не можемо спинитись докладно на аналізі, як Кулішевої душевної драми, так і причин родинних непорозумінь, незгод та розходжень подружжя. Не можемо, одначе, не зазначити, що в годину душевної негоди, що збігається в Куліша і з надзвичайним напруженням творчої праці, в годину пристрасних ідеологічних шукань він мусів гостро відчувати свою самотність в шлюбі, мусів дивитись на жінку як на „не-пару“ що-до загальних духовних інтересів... Ще перед шлюбом звіряв Куліш свої сумніви щоденникові: „Я вплетусь в связь с родственниками своей жены, совершенно по духу мне чуждыми“. Висловами неприхильности до жіничиних братів рябіють Кулішеві листи всіх часів, як і висловами почуттів, що свідчать про вічне відштовхування від загалу того оточення, в якому проходила більша частина його життя. Ще, сповіщаючи про своє весілля, писав Куліш Плетньову (4-II—47 р.): „Много было шума и следовательно скуки, но это только для меня; прочие преусердно веселились“.

Повелось в усіх признаннях Кулішевих вбачати „позу“. Не скажемо, щоб Куліш не давав для того жадних підстав, але що-до розходження з оточенням, хоч-би сталість раз засвоєної „пози“ мусить щось залишити й на рахунок ширости. Майже через 35 років після цитованого листа до Плетньова 7 червня 1880 року з тієї-ж Матроновки пише він д-ру Пулюєві: „Дома не хочу святкувати іменин (27 липня), бо не люблю кваканья нашей темноты...“ Знаємо вже, що і підчас, коли буяло в Куліша змислове захоплення, він не позбавився критичного ставлення до коханої нареченої, бачив і відчував у неї „недоста-

точність умственного образования". А під час, коли вже дотлівали вугілля змислового захоплення, ясно, що мало бути тоді... жінка не відходила від оточення своїх родичів, „цілком чужих духом" її чоловікові...

А проте щиросерда любов Олександри Михайлівни до чоловіка, що здається не зазнала жадного потьмарення, не маючи сили одірвати її від оточення, що його кісткою від кістки й плоттю від плоті вона була, все-ж таки вводила її перманентно до сфери його духовних інтересів, оскільки це було приступно її „недостатньому розумовому розвитку"... Для нас особливо цікаво, що іменно підчас тих переживань, що про них, мабуть, тільки хитку уяву дають признання Куліша: „життя розстроило її" та посвідчення Галаганове: „вона зовсім бідолашна", іменно тоді Олександра Михайлівна зробила перші кроки на тому шляху, що дав їй, кінець-кінцем, місце в історії української літератури не тільки як „жінці Кулішевій", а й цілком самостійне, під прибраним ім'ям Ганни Барвінок.

Перші твори, підписані цим псевдонімом, з'явилися в „Хаті", себ-то року 1860, але дата їхнього написання р. 1857-й. Вже в перших творах Ганни Барвінок, хоч і не в тих, що друковано було в „Хаті", відбився тодішній настрій авторки, пролунав відгомін її особистих переживань: „Рушила я далі з моїм подружжям, — закінчує вона рядки з „подорожньої книжечки" ¹⁾ — людські сльози збирати. Бо на радощі люди не так то багаті. І самі в собі не багато ми радощів носили".

Звертаючись до аналізу літературного надбання Ганни Барвінок, зустрічаємось з цікавим фактом: іменно під той час, коли в особистих відносинах Олександри Михайлівни Кулішевої з чоловіком позначились розколини й почалися тимчасові розходини, Ганна Барвінок в своїх перших творах дає зразки художньої творчості за рецептами, або за теоріями з

ars poetica свого чоловіка. Коли згадаємо, що іменно 57 р. писала Г. Барвінок свої перші твори, яснішим стає для нас практично-навчальний характер таких рядків з листа Пантелеймона Олександровича до дружини від 12/VI 57 року:

„Получил я от жены Маркевича новый рассказ из народной жизни. „Чудо, чудо!" — восклицаю как Грабовский. Ничего подобного еще не было в литературе нашей. Важно здесь то, что нет вымысла, все было, все случилось и рассказано именно так, как было и случилось; но какой язык! Какие формы! Чудо, чудо! Я даже никому не читал из опасения, что не поймут так, как я понимаю, а это оскорбительно!

Когда напечатаю, пускай тогда понимает каждый по своим силам. Но говорю, что это золотое дно для будущих малороссийских писателей. Вот этнография, вот она! Так должно рассказывать о народе! Так должно сочувствовать народу!" ¹⁾.

Не тільки перші твори Ганни Барвінок написано, а й вся її творчість під знаком цих Кулішевих „так треба" пройшла, змаганням уникнути вигадки („вы-

¹⁾ Листа, що цитату з нього вище наведено, вперше опубліковано в цікавій статті В. П. Петрова, де досить повно охарактеризовано „антиіндивідуалістичні" погляди Куліша на мистецтво („Шевченко та його доба", збірн. II, стор. 83—100, ст. В. П. Петрова—„Матеріали до історії приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856—57-го"). Цілком погоджуючись в основному з освітленням Петрова, не можемо не вбачати в ньому певної дози стилізації й надміру теоретичної послідовності, приписаної Кулішеві. Коли навіть в сподіванні „порозумнішати" від спілкування з друзями, навіть в бажанні запомогти від друга (Шевченка) „розумною порадою" — знаходити захоплення мрією „ми", протиставлення „ми" — „я", то індивідуалістів, чого доброго, не знайдеться в світі... До речі, в тих передмовах, що додав Куліш „от издателя" до перших оповідань Г. Барвінок, друкованих в „Хаті", знаходимо поруч з улюбленими думками Кулішевими про покору творця-художника, — недовідомому велинню народного духа („Геній народний править його (кобзаря,

¹⁾ Г. Барвінок. „Квітки з сльозами, сльози з квітками".

мысла“) та розповісти іменно так, як було й трапилося („Как было и случилось“) — керувалася.

І тому, коли вже р. 1882 Куліш в листі до І. І. Білозерського, пропонуючи йому „переглянути дуже гарне оповідання“ Г. Барвінок (мабуть „Вірну пару“), писав: „Ні сюжет „Ориси“, ні афектація мови, ні самі рисунки не подобались мені, а це річ світа, як у городі квітка... Хоть вона мені й родичка, а мушу Вам сказати, що наша кульгава й млява література нічого такого здорового не появила“ (З досі неопублікованого листа від 31/IV-1882 р., Архів Акад. Наук). В тій оцінці відчуваємо не родинну симпатію, а задоволення вчителя. Проте ця оцінка не дуже розійшлася з загальною оцінкою творчости Г. Барвінок у критиків пізніших, представників вже зовсім інших поколінь. Б. Грінченко, напр., вважав, що „кращі її оповідання належать і до кращих зразків українського письменства (Г. Барвінок, Оповідання, Київ, 1902, передмова Б. Грінченка, стор. XXV), а С. Єфремов, називаючи Г. Барвінок „поетом горя й бідкування жіночого“ й порівнюючи її з Марком Вовчком, говорить: „У неї трохи вужча сфера творчости, обмежена психічними переживаннями жінки-селянки, але в цій

себ-то поета, художника, творця) голосом“, „Хата“, стор. 93 т. п.) і думки, що не дають виходу народницько-романтичній теорії мистецтва до самозаперечення й деєструкції, обмежують її „ліві“ висновки й лише подають здорові погляди на шляхи розвитку тоді початкувчої української літератури. „Наша словесність тільки що молодії паростки пускає, і нема для неї взору на всьому письменному світі. Її задача — випробувати свій смак на своїх рідних жерелах духовних“. („Хата“, ст. 96). „...такі прості історії життя людського, без добавки фантазії, мають в нашій словесності свою вагу велику, бо тільки такими оповіданнями можна вивіряти, що справді в наших повістях і поемах єсть щиро народнього, а що підсоложеного на взір інших літератур, городянських. Це все одно, що в студії кругом художника живії, живо схоплені з натури ескизи“ (підкреслення наше *ibid.*, стор. 160).

сфері авторка почувала себе цілком вільно й дала низку творів чималої літературної ваги“. (С. Єфремов, Історія українського письменства, т. II, Київ-Ляйпциг, 1919, стор. 70).

І Грінченко, і Єфремов майже одними словами характеризують загальний характер творів Г. Барвінок: перший говорить: „це за малим не стенографічний, вельми правдивий запис“, другий: „оповідання Г. Барвінок—здебільшого фотографічні малюнки, мало не стенографічно записані пригоди з життя, що подають цікавий матеріал до народньої психології, звичаїв, до побуту“. Ми воліли-б говорити не про „стенографічний запис“, а про користування з літературного прийому „оповіди“ („сказа“), хоч подекуди під пером Г. Барвінок і в дуже примітивному вигляді. А прийом „оповіди“, як і кожний інший літературний прийом, має свої закони й вимагає погодження з іншими прийомами архітекτονіки художнього твору. При всьому примітивізмі своєї „поетики“, вже Грінченко напр. розумів, що „не додержуючи концепції, шкодить авторка своїм творам“ (І. с., стр. XXVI). Прийом „оповіди“, намагаючись досягти безпосереднього, свіжого вражіння, уникнути, як наївно висловлювався Куліш, „вигадки“ (власне на вигадці будується все мистецтво!), в оповіданні з сільського життя повинен передати, відтворити характер того, „як оповідають на селі“. Але цього відтворення, цієї передачі він має досягти художнім способом, в жоднім разі не способом стенографічного запису, або фотографічного кодака, бо „запис“, як справедливо зазначив і Грінченко, — „це не є творчість“. Можна думати, що всенька творчість Ганни Барвінок була боротьбою суперечности між інтуїцією художнього таланту й надто буквально-ним, а тому й невірним розумінням де-яких нормативних тез Кулішевої поетики, що для письменниці була за мистецьку Євангелю. Правда, Куліш своїм

захопленням перед відсутністю в художніх творах „вигадки“ („все было, все случилось и рассказано именно так, как случилось“), своїм емпатичним „вот этнография, вот она!“ та навчальним „так должно рассказывать о народе!“ давав підстави для такого розуміння. Але при такому розумінню його поетика діставала органічної суперечности, бо „живо схоплені з натури художні ескізи“, яких він вимагав від української „словесности“, не могли бути плодом стенографії й фотографії: „ескіз“ з'являється плодом певної художньої праці, себ-то йому органічно властивий елемент „вигадки“. Кінець-кінцем, Куліш сам до кінця не продумав своєї теоретичної поетики і не зовсім погодив між собою її окремі тези, а тим більш практичні з них висновки. Творчість Г. Барвінок була живим втіленням, практичним прикладом Кулішевої поетики в її суперечному розумінню. Її ухили до „стенографічних“ записів та фотографічних малюнків з'являються даниною ворогування з „вигадкою“, але там, де художня інтуїція обмежує це ворогування, бачимо тільки подекуди примітивне, але художньо-виправдане користування з прийому оповіди. Тут інколи твердими ногами ставала письменниця на той міцний ґрунт, на якому згодом таких великих результатів досягли художники новітніх часів, художники сильнішого таланту, інших суспільних поглядів, іншої ідеологічної установки. Беручи на увагу все це „інше“, не можемо проте, напр., не бачити в Г. Барвінок далекого предка от хоч-би й такого популярного зараз, такого міцного художника, як Василь Стефаник... А „стенографічності“ завдячуємо головну з окрас її творчості—аромат народньої мови з типовими ознаками лівобережного забарвлення. Що-ж до суспільних поглядів та ідеологічної установки у Ганни Барвінок, то власне про них і говорити можна тільки з певними застереженнями. Типовий продукт, пасивний відбиток оточення так нена-

висної Кулішеві провінційальної дрібно-масткової „темноти“, Г. Барвінок навряд чи й мала якусь „систему“ суспільних поглядів. В її оповіданнях „з уст народа“ знаходимо відбитки всіх бід народнього життя (головним чином на долі жіночій): тут і злидні народні, й темнота безпросвітня („Квітки з сльозами“, „Русалка“), кріпацтво („Не було змалку“, „Русалка“), салдатчина („Перемогла“), заробітки („Вірна пара“, „Перемогла“), піяцтво („П'яниця“). Але все це для письменниці так подібне до з'явищ природніх. Для Г. Барвінок не так характерно те, що в неї, як зазначив О. К. Дорошкевич, стриваємо інколи тенденцію „ідеалізувати панську „гуманність“ і „доброзичливість“ (Дорошкевич, Підручник історії української літератури, К., 1924, стор. 142), характерніш її сприймання життєвого лиха, соціального безладдя, як явищ не то від природи, не то від бога, як от, наприклад, дощ, сніг, смерть тощо... Як не захоплювався „етнографізмом“ М. Вовчка Куліш, а той „етнографізм“ не перешкодив прозвучати його творчості, як протестові проти кріпацтва. Г. Барвінок—жадний протест невластивий, пасивне співчуття, доброзичливе розчулення—на більше від неї годі чекати. І не тому, що, вірна своїй поетичі, Г. Барвінок малювала те, що бачила, що спостерігала, а її оточувала стихія пасивного сприймання всього, що „бог дасть“. Г. Барвінок і сама була тільки атомом тієї стихії. Тому вона так легко й засвоїла, як основну директиву, як дороговказ практичної поетики, пасивне відображення, що це цілком відповідало її соціальній природі. Нічому вона не намагалась вчити, ні за що не кличе боротись, але й саме її „невчення“ красномовно вчить. Вчить соціологічному розумінню літературних явищ...

І можна тільки дивуватись тій прозорливості Куліша, з якою він указав не тільки дружині, але й цілій епосі своїй той шлях, на якому художня творчість

могла „в нашій словесності“, що тільки „молоді паростки“ пускала, „свою вагу велику“ мати. Правда, тут він лише систематизував і теоретично обгрунтував те, що відчував уже Квітка, пишучи в листі до Плетньова: „Мне было досадно, что все летают под небесами, изобретают отрасли, создают характеры; почему бы не обратиться направо, налево и не писать того, что попадает на глаза?“ Але й ідеї—дороговкази не винахід окремих великих голів, не родяться вони й з шумовиння морського, на потребу життя вони складаються крок за кроком спільною працею багатьох, чутливих до соціальних замовлень свого часу... Оскільки Г. Барвінок, в міру свого художнього таланту й особливо соціальної обмеженості, спромоглася на дійсно „живосхоплені з натури ескізи“, вона стала ланкою в безперервному ланцюгу нашого літературного розвитку і її не сором за предка визнати й владарям дум літературної сучасності... І, як це завжди буває з творами, позначеними художнім талантом, твори Г. Барвінок і зараз не тільки матеріал для історично-літературних міркувань, спостережень та висновків: кращі з них і зараз залюбки прочитає кожний, кому зрозуміле зачарування минулого, його аромату й фарб, хоч-би й як горіло серце з радости від того, що воно минуло безповоротно... А де-які деталі, нехай і не дуже багато їх, в творах Г. Барвінок і досі художньо живі, от хоч-би згадаємо маленьку рисочку з першого оповідання письменниці „Лихо не без добра“, де герой його так пояснює свій „роман“: „бачив на полі, як жала; в'яже добре; а тут люди пораяли женитись; я й оженився“. Над такими художніми деталями безсила й влада часу, під якою „все йде, все минає“...

Київ. 12-15 лютого 1927 р.

Валер'ян Чубинський.

ОПОВІДАННЯ

ЛИХО НЕ БЕЗ ДОБРА.

Як ішла я заміж, так свого жениха й не бачила. Я осталась п'яти год од матери, та ще було в мене дві сестрі та брат жонатий; у його ми й жили. Невістка нами орудувала. Нікого ми не знали, нікуди не ходили. Хто ходить, тому як у себе в оселі, а я було боюсь і за тин вийти; неволя була; тільки по воду до колодязя ходила.

От один раз, якось так лучилось, у сусідстві весілля було. Я й пішла. Як біжить невістчин хлопець: — Іди додому!

Я зараз і йду. Звісно, не рідна мати кличе. Ідемо, аж бачу — недалеко від хати ходить шкапа. Я питаю хлопця: — Чия то шкапа? Де вона взялася?

Бо до нас ніхто ніколи не ходив, — таких злючих собак держала невістка, — і ми нікого не проводили, то й людей не бачили.

— А то, — каже, — хтось до нас приїхав.

Прийшли в хату, аж дивлюсь — такого багато людей! Ну, сказано — багато. Та все локшу кришать. Аж тут невістка мені назустріч:

— Одягайся; підеш вінчатись.

Як мені сказано одягайся, так я й отетеріла й отерпла, ходю по хаті, нічого перед собою й не бачу: завертілось-завертілось у голові... Я нічого не знаю. Ну, й на весілля прохала — як дерев'яна була. Сказано — не знаю.

Мене одягли; хустки подавали, а рушників і не давали. Повели до церкви, на вінець постановили —

я не бачу, не чую. Схаменулась тоді, як уже опинилась у хаті, сама собі з дружиною. Весілля вже, бачте, закінчили, й лавки після приданок треба було змивати, то-що. Гомонить він до мене, а я—усе мовчу. Воно поміж народом пленталось та й бачило доволі, так і говорить до мене, а я усе соромлюсь, усе мовчу. Я й роблю та мовчу: і соромно мені, і страшно, і що воно, і як його!

Мені всього тільки було шіснадцять год, а робити я все вмію: навчила невістка, рано встаючи, що ще й на зорю не займається, та пізно лягаючи. Оце було вона виспитьсь, бо ляже раніше за нас, а ми робимо—руки й ноги не вгавають; а послі встане та й ще струнчить:—Та ви такі, та сякі, та гладкі!—А сама як бочка! Як іде по хаті, то тільки гуп, гуп! так і перекидається з боку на бік. А я така, що тільки снасть моя була та й годі. Так за день наробишся, що було невістка ізводить уставать овечок доїти. Та докоряє:—Та ви робити не хочете! та повипирала-б я вас за старців, аби ви мого хліба дурно не їли та на очах у мене як більма не стреміли. Та ви мені здоров'я збавили, як я коло вас побиваюся!

Оце було коли не з добра, а з лихого години заведеш пісню, то зараз і репетус:—Не квили! Геть із оселі!

І тепер як згадаю, як оті золоті года уплили, що з дівчатами не гуляла й не співала! Та оце почую, що йдуть поуз двір співаючи, повбирані, позаквітчунані,—вибіжу на подвір'я, приміла-б господи, що робила! так-би й полинула. Та вже минулося—не вернеться: діти плачуть!

Оце-ж, кажу вам, було чоловік устане та й будить мене:—Піди,—каже,—Галочко, подій корівку.

А я кажу:—Та я вже й подоїла.

Або:—Ти-б пополола бурячки, Галочко.

А я вже й повиполувала. Я все, все зроблю, та тільки не гомону—соромлюсь.

Оце вже навпосля, як познайомилися, то ще було й його вчу, як косити.—Оттак,—кажу,—оттак!—Він був убогий собі сирота, усе ходив по наймах, у чумаках та в чабанах, так не доводилось йому косити.

Бог йому споміг—він собі й хату розгорював, і люди його не цурались. Було поприходять зовиці, сусіди, та посідають—балакають, то й я обізвусь, а то соромлюсь. Ото вони й почнуть:—Та вона в тебе скоро вмере. Бач, яка хистка!

—Ні,—каже,—ми її будемо жалувати, так вона й буде в нас жити.

Було почнуть уговорювати, щоб я балакала, так що-ж?—ну, сказано—соромно.

Розпитують було його люди, як він зо мною спізнався.

—Бачив,—каже,—на полі, як жала; в'яже добре, а тут люди нараяли женитись; я й оженився.

Воно то добре, кажуть, до готової колоди підкладати, а я ввійшла в хату, так пустою пахло; нічого-гісінького не було. Якби в його стара мати, то все-б не те... Нами орудували чужі люди,—попривикали ми діло робити! Бувало, як прийде оце невістчин батько, та й почне вчитувати мойому братові й нам (це ще як я заміж не йшла).—Ви,—каже,—глядіть мені, не заїжте моєї дитини, вона одна, а вас четверо,—усяке по слову. Бач, як ізмарніла!—А вона така, як кадовб. А брат мовчить, бо нас троє сиріт на його руках. А той багатий дуже.

Отже тепер воно нам і здалося. Як стали робити, як стали, так і розжилися. Тепер я вже двадцять літ замужем і не бідна головочка. Дай, боже, щоб і моїм дітям так! Дітки зобуті, зодягнені, ми хліба не просимо, сама я не роблю: у мене своїх робітників три та четвертого наймаєм. Чоловік мій, та дві дочки, та наймит. Коли й є яка думка, так те, що чоловікові помочи немає. Ось і є хлоп'ятко, так бачте—

мале; ще й не говорити. А все знає. Ходити ще не вміє, а до помийниці як дочапається, так так і вихлопоще всю. Оце, як тебе укаляли! О, мій пострибунчик! Мій кокотень маленький!

Я все дома: не хожу на роботу, дітки дрібненькі, — треба його доглядіти, обшити й наварити. Я тепер живу так, що й... Сама собі господиня! що схотіла, те й зробила, — усе гарно. Де сіла, де поставила, не оглядаюся — ніхто мені не указ.

Слава богу, повипирала нас із двора невістка, так що ми й не знали, коли і як вона тії переговори вела. Ми повиходили заміж — у нас є й кусок хліба, і скотинка. Чоловіки нас шанують, нічим не зобіждають. Сказано, — лихо не без добра. Ну що, якби їй оце почав вичитувати, як вона знущалася над нами? Та вже вона дожилась і так. Брат умер, вона попродала ґрунти да попромінювала: усе розорилось, усе марно пішло, бо робітників повипихала. Тепер і хата її дивиться якось сторч.

Було, як вишло нас четверо жати, та ще два наймити, так живо ниву знесемо, так усю й устелимо снопами! Серпи тільки чиш-чиш-чиш!.. так і крешуть, мов блискавиця, або як сонце грає. Аж завидують було люди. Так добре було жити. А тепер, як робітників-дармоїдів не стало, так і їсти нічого. Діти її покидали, одно тільки невеличке з нею живе, та й то калічка. Убожество таке! І міста того не пізнаємо вже, де жили колись: усе розплилось!... Як дбаєш, так і маєш; як робиш, так і ходиш. Бог не скірен, та влучен.

Чи чуєте, цуцня дзяволить і мов щось гейкає? Біжи, доню, батько їде, гостинця з ярмарку везе! Одчиняйте, дітки, ворота, а я кинусь боржій обідати готувати...

1857 р.

В-ОСЕНИ ЛІТО.

Мені-б то вже, здавалось, ніби й ніяково молодого подружжя шукати, що й волос у мене вже сріблом пролискується, і сім'я, слава богу, в мене не мала. З первою жінкою прожив я таки, хвалити господа, гарно. Діток позгодували й худоби придбали. На все село старий Кавун хазяїн. Двома плугами орю, хлібець од літа до літа молочу. І хати в мене, як бачите, нові, просторі. У Києві образи покупив хороші. Люди мене багатирем по всіх селах славлять. — „Що йому, багатиреві такому? Яка йому журба? Старша дочка на порі, двоє хлопців підпарубочих та наймитів двоє, — чого йому в світі журитись?“

А то, знаєте, сумний було хожу я, як умерла моя Настя небога. То родички мені й переказують: оттак люди плещуть, мовляв. Еге, добре чуже лихо міряти, — зміряй своє!...

Отто вмерла моя перва жінка Настя, — дай, боже, їй царство небесне! Я ще послужив громаді з півроку... Я, бачте, був сотським. Ось моя й грамота. Це мені дала громада. „Ти в нас, Іване, був радітелем, — ми тобі похвалу написали“. Так я її оправив під скло — нехай же буде пам'ять — і висить у мене в світлиці.

Де вже було мені служити? Не то громадського, і свого діла головою не подужаю. Нудьга мене бере — до землі никну. Оце-ж, думаю, старі года мене крушать: не піддаюсь, знаєте, журбі. Покинув сотникувати, та й думаю: — Радітиму вже тільки дітям. —

Козацтво скільки мене не прохало, скільки могоричу того мені не ставили... ну, й я їм поставлю, а служити більше не схотів. Думка така: поживу з дітьми, то подужчаю: не признаюсь і сам собі, що червяк серце точить. Дав лад дома... Старша дочка в мене, хвалити бога, дівка моторна, — як мати малим дітям; іще не охмається й заміж. — Я, — каже, — татусю, погуляю в тебе; надівуюсь і накрасуюсь.

А мені світ не милий — проте мовчу їй. Сумно мені самому вік кінчати. Діти чужа користь, а найбільш того дочки. Хто сиву голову мою на останці віку мого догляне? Хто у недузї припаде, так як вірне подружжя? І діти мене не тішать! Думав, вони мене розважать — ні! Нема моєї голубки Насті! Добра була людина, хай вона нашим дітям сниться!

Зробив собі труну у клуні, що й діти не знали. Піду було, ляжу в труну, та й замру, хоч-би й поховали.

Діти було питають: — Де ви, тату, були? Ми на вас гукали.

— Спав, — кажу, — на ожереді.

Така смертельна нудьга брала послі покійної Насті, — хай їй земля пером! Я й знаю, що гріх мені так убиватись; та що-ж, коли старість іде, а я один!

Журюся... А тут баби, то діди, наше шановне козацтво, зійшлись якось святками випити по чарці і побалакати... кивають головою, що зі мною сталося! Підкосило мене, як косою; змарнів і посинів — чого-б здається? Дивуються, що в мене всього доволі, а сам хожу, наче чоловіка згубив, або що. А которі розумніші, рають мені: — Шукай, Іване, собі пари. Не довікуеш ти так віку. Це в тебе, мабуть, така натура, що самотою тобі не прожити.

А баби мені ще більшого жалю задають: — Що то вмирати не хотіла твоя Настя! Що то їй добре було за тобою! Повна чаша в господі, ласкаве слово од

чоловіка, кругом діточки, як вінок, і повага-ж яка од усіх! — Коли-б, — каже, — мій вік ішов не вперед, а назад! Мені тепер саме на веселу життя засвітилось: слуги в мене свої — дітки рідненькі; і слуги вірні, і порада й потіха.

Розжалобили мене такими речами: усе наше життя любе, хороше, як на папері списали.

Одна баба, родичка, каже: — Одружись, Іване, бері Пастухівну, — заможня!.. аж скриня тріщить, вона тільки не признається.

— От, — кажу, — хай мене господь боронить! Я її змолodu знав: така скнара! А мені на віщо те добро? У мене всього доволі: буде й дітям, і мені.

— Ну, так Петренкову Зіньку. Що за хороша дівчина — сказати!

— Бог з вами! Що це ви торочите! Оце-б то я, стар чоловік, занастив молодий вік дівочий. Мені якби таку не дуже й молоду: і ще лучче, якби вдову, хоч і вбогу, дарма, та щоб була звичайна, поважала людей і гріха боялась... А то, що мені взяти мордовану?.. Щоб іще — крий господи — на старість і свою честь іскаляти? У мене-ж дочка на віддані; у мене сини паруб'ята! Годі, годі! — кажу. Не одружся, і не турбуйте мене. Як згадаю свою покійну Настю, хай їй легенько лежати, так ні одна не підходить у нас у селі.

Бабам тільки натякни, то що-дня бігатимуть: і та-б пішла, і друга. А що люблять весілля!.. Я все село своє перебрав собі в голові, — ні одна не припадає до серця.

Так і порішив — не шукати вже пари... Та оце на Маковія був у Крутих Байраках ярмарок. Я на перепутті, їдучи через Вербовці, завернув до свого небожа. Там наш бджоляник укупі стоїть, так за одним заходом, думаю собі, навідаюсь. Те, да се, слово за слово, почали радитись, щоб укупі їхати ярмарку-

вати. Поєднались; я своїх волів у нього покинув, а на небожовому возі ми вдвох і поїхали. Говоримо їдучи; я й сумую, що старість без подружжя трудна й гірка. Дітки молоді граються, всякі собі забавки та жарти вигадують, а я, старий, вийду одинокий, сяду на призьбі, схлюся—ні з ким слова мені сказати. Дітки-ж колись розійдуться: хлоп'ята вже квапляться чумакувати, а з дівчат яка користь? Розберуть по чужих дворах, а я один сумуватиму...

Так то журюсь собі. Небіж і накинувся: женись, дядьку, та й женись!

— Нема, — кажу, — пари мені пристойної. У нас і во всьому селі нема такої, щоб уподобав.

— Та чого-ж вам у своєму женитись? Я вам знайду таку пристойну пару, дядьку. Та ви, мені здається, не раз у нас її й бачили. Ольгою звать.

— Хиба-ж, — кажу, — Ольга вдова?

А я бачив її в небожа, як вона вбивалась за своїм чоловіком: її чоловіка взяли в москалі.

— Авже-ж удова! Прийшла оце бумага з долку, що чоловік її помер. А що то за молодиця, дядьку! Хороша, хоч води з лица напийся, а тиха, а робляща — сказати!

Справді, вона мені й тоді ще в око впала, що яке-то молоде й хороше, та нещасливе!

— Ось заїдьмо, — каже, — буцім води напиться мимоїздом, до тої вдовиці. Вона живе на ріжку, коло царини. Та я там свій і мішок візьму: вона до себе забрала з пшоном, як товкла в нас просо за одсип.

От і двинули, та й зашли до неї, до оцієї моєї вже тепер Ольги. Чи думав я, побачивши її вперше, що колись вона мені дружиною буде? Зайшли, а воно собі, одиноке, метушиться по подвір'ю. Ми на неї почали гукати: — Молодице, молодице! Ось ходіть сюди!

Прибігло воно, таке чепурне, краска так і горить

на щоках. Уклонилось нам і питає: — Чого бажаєте, дядьку?

А мене наче огнем у серце проняло від її голосу.

Я — мов-би то води напиться, а небіж — за мішком. Забрали й поїхали.

Що-ж? Цілу дорогу мигтить мені в очу, як сонце! Само собі сирітствує... Таке молоде, таке звичайне, таке трудяще! Та так чогось, аж боюсь, щоб не поспитав мене небіж, як вона мені здалася. А він як на те-ж: — А що, дядьку, вподобали? Гарна вдова?

Я аж затрясся...

— Молодиця, — кажу, — нівроку їй, гарна! Та що-ж? Не мені, старому, з нею паруватись.

А в голові ізнов своє. А як уклонилось! А як, ухопивши коромисло, кинулось за свіженькою водою до колодязя! А як, їдучи до нас, сорочку осмикало, бо підтикано було й рукавчата закачані були. Отто поралось коло чогось! Та яке-ж соромляже, боже! А як, подаючи воду, сказало: — Будьте здорові, пивши! — наче справді поздоровшав, аж на серці полегшало від того слова тихого.

Чого-ж це воно мені так?.. Увесь той сум мов чарами одвело мені. І на возі мені не сидиться... Лучче-б я пішов по-між нивами, по обміжках, слухав би, як жито шумить, іграє колосом. Що вже там не говорить небіж, а його не слухаю, — у мене в очу жита, жита хвилясті... Таке мені привиджується, що бог його знає й що, а сам такий чогось добрий-добрий зробився! І хочу здержатись, та не впинюсь.

— Оттам, — кажу, — небоже, в тебе хлівець зовсім світитись; а в мене два вози лози зосталось од весни, приїдеш, так забереш.

І сам не стямивсь, як вихопилось сєє слово.

— О, спасибі-ж вам, — каже, — дядечку! А я бідкаюсь, де його мені взяти! Болото цю зиму не замерзло, так я й не вивіз собі, а на зиму нічим хліва захистити.

Говорить, а я вже його й не слухаю, та ще думаю: живе коло мене убога вдова, розгоріла собі мазанку з весни. Треба їй послати мірочок зо дві житця на новосілля та цямринку в колодязь їй упустити. У неї тільки хата нова, а хазяйства ніякого... Здається, й курка не ходить; а города того крихта, що ні за що й рук зачепити старістю. І ще-ж,—думаю,—треба й старця божого, Архипа, допомогти. Стріха в його добре попрогнивала й мохом пообростала: треба заладнати. Пошлю наймитом віз очерету, нехай полагають; та борошненця і конопельок,—думаю,—можна приложити; він усе плете на мир вірьовки.

Думаю, а вона мені, оця Ольга, з-перед очей не сходить. Так мені аж ніби моторошно... а більш усього, що тут небіж. Чому я сам не поїхав?.. А послі взяв, та й приліг на возі. Щось мене,—кажу,—клонить на сон... спочину трохи. А я,—аби він на мене не дивився, а в голові все своє.

— Боже мій!—думаю,—чи не оце-ж моя пара? У себе в селі не вподобав, а тут, в убогій хатині, серед степену, на ріжечку, як на припічку, хатиночка приткнулась. Що сужено, то не розгужено... Ні,—думаю... дурниця в голову залізла! Я-ж уже перебрав усіх у селі з бабами, і зарік положив не женитись.

А послі знов, як згадаю, яке воно чепурне, та яке-ж звичайне, як привітало нас, та ще молоде, хоч куди хороше! І гіркої випило у короткий вік доволі! Ось, мабуть, чи не три годи вдовує, всяке обіждає, корить, а воно й не змагнеться. І не попустило-ж себе як-небудь: нігде слова про його негожого не чути. Тільки кажуть: роботяща й богобоязлива. Посправляло собі всього удовуючи; так окукобилась, мов та горличка... Не при достатку, а все доладу; не прогуляло, не пропило з парубками, з москалями, як другі, zostавшись не то вдовами, а скоро тільки чоловіки чуби покидали...

Повертаючись із ярмарку, уже й не минув її. Ввійшов у хату, а воно, як квітка, сидить і щось там собі корписає. Так собі, в запащині, в сорочечці й очіпку: звісно дома.

— Здорова була, молодиче!

Як схопиться-ж воно з лавки, аж затрусилось. Хата була настіж, так я й ввійшов стиха.

— Будьте здорові, дядьку.

— Помагай біг,—кажу.

— Спасибі вам!—І знов уклонилось, та чогось аж зачервонилось... аж жахтить...

Я взяв її за руку. — Ольго,—кажу,—моя кралечко! Чи хочеш ти мені, сторому, дружиною бути, старий вік мій заквітчати?

А вона, моя горличка, як заплаче!

— Я,—каже,—сирота, дядьку!—А само труситься.

У мене аж серце заболіло. Я її пригорнув до себе та й кажу: — Будеш, Ольго, моєю вірною дружиною, моєю дитиною? Будеш?

А воно: — Коли,—каже,—ласка ваша.

— Коли-ж посилати до тебе старостів?

От вона вже тоді й сказала. Я й пішов боржій із хати доганяти небожа, бо він поїхав собі тюпки, а я нарочито до хати пішов навпростець, щоб його послі переняти.

От прості наші люди кажуть, та правду ширу, що по-надобі, то найдеш і в кадубі. Суженої конем не об'їдеш.

Догнав небожа, заїхав до нього, забрав свою паровицю та й поїхав до дому, а послі вже вкупі зі старостами поїхали до неї з хлібом, з сіллю, на розглядини, буцім мені тее треба, а я — аби закон сповнити. Що-ж ви думаєте? Само собі робило, а ще не тільки прогудувалось, одяглося, обулось,—і в закромі ще найшли сім мірок жита хорошего, сухого, гречки

три мірки, проса дві мірки, і ще-ж було й непомолочене жито. І всього потрошку — й конопель, і полотно, й сорочки, повимережувані усе різною мережкою (сокотухи наші до всього подоглежувались).

Оттаке то воно в мене! Удовою було, здається, три годи, а червоного очіпка не наділо ¹⁾. Таке соромляже й таке любе, звичайне. Мовчки собі побивалось, мовчки у бога долі просило. Що то мусіло лиха перетерпіти самотою! Є в неї й брат жонатий, жив поруч із нею. Так що-ж? у брата своя сім'я... Сказано: брат, та не батько, сестра, та не мати. Було в брата й волів не попросить зорати польще; чужі люди їй зорють і засіють, а воно вже людям одробляє. Так тепер же вже вона в мене, слава богу, господиня нівроку! Одинадцятро дітей моїх на тій половині живуть. Старша дочка порядкує й малим лад дає. У мене, спасибі богу, два наймити й наймичка, свої жінці: дві старші дочки та їх троє. Ольга їх тільки жати споряжає, а сама вже не хилється. Є кому робити. Хай одпочине: вік один, другого не буде. Ми вже тільки порядок даємо з нею в хазяйстві. Спорядимо дві паровиці, накладемо всього доброго та й рушай з богом на ниву. Ми, старі, тільки поїдемо поле зажати — молодіж заохотити. Станем удвох, по постаті пройдемо, нажнем удвох снопок, поблагословимо своїх робітників, та й додому з снопом первачком. Так год-у-год і живемо, хвалити господа! А оце вже Ольга моя й дитину собі надумала. Так то послав мені господь в-осени літо!

1857 р.

Під Лубнями.

¹⁾ Удова, як бажає вдруге одружитись, надіває червоний очіпок у празник і в будень.

НЕ БУЛО ЗМАЛКУ—НЕ БУДЕ Й ДО СТАНКУ.

I.

По десятому году я осталась сиротою. Батько й мати на однім тижні померли од якоїсь проморії, — та мати ще й удушливенька була: було всю ніченьку эсидить, усе бухикає. Батько ізразу занедужав — так і занедужав; мати послі захорovala; думали, що він скоріш умре за матір, а батько ще, як мати вмерла, очунав, устав, на полу посидів, плакав на нас гледючи (у мене ще сестра й брат були менші мене), велів наварити вечеряти — пом'янути матір. Як вечеряв, — тільки й речі чули. Смерти — не одперти.

Тільки й згадаю тепер про їх, що оце було ми, дітвора, на печі, або так заходимось пустувати, — як такий сколотимо, що хоть із хати тікай, — от мати за деркач, та до нас прожогом так і кинеться, — ми й втихнем; одійшла до печи — ми й знов за своє. Нехай же було батько тільки озветься, голос подасть — уже й не телехнеш. Тільки й зазнаю про їх.

Ще було, оце батько піде в гості в Бахмачи, неділю проходить — байдуже; бо він тільки жалував одного Олександрика: — Цей, — каже, — мене хлібом догодує. Така-б то думка: сії дівчата — чужа користь, покинуть, розтечуться, а хлопець при йому буде, старости догледить. А мати всіх однаково жалувала: було що-суботи позмиває й порозчісує голови, сорочки чистенькі понадіває, коміри було повишиває, а мені, раз колись, тільки пристьобала, бо сердилась.

Мати, було, як зірветься хоч на один день куди, — боже мій! нудим світом, вибігаєм їй на зустріч, гукаєм, прислухаємся до її голосу, — примів би всім птахам, птиць із гаю порозганяв, щоб не щебетали, гай би вивернув з корінням, щоб не шумів; усі насторошили й слухаєм, чи не кашляне, чи не йде мати: скажано — матір не купити, не заслужити... Оце було йде та й кашляне, — недужа була; біжимо, — мамо, мамо! — опадемо її, улипнем, як мухи до меду; що зробимо — хвалимось... Боже, які раді! Я мала була; ніхто вже як я, було, матусі дожидаюсь, — як оповесні ластівки. Жду, пожду, а послі біжу гаями цілу верству їй назустріч.

Раз була аж заблудилась, блукавши, а тут зірвалось фуга така, вітер, дощ став накрапати, — так темніло в лісі зробилось, наче вороння на дощ скупилось; ліс шумить, змерзла я — так мене й б'є; коли-ж нагодилась, ночліжники, що знали батька, — так мене й забирали на коня, верхи їхали, взяли мене, посадили, — мішок угорнули, так і довели до дому. Оце, було, я мати куди піде, то батько наказував, щоб ми у хаті сиділи, а я не всижу, біжу вслід, шукаю, а батько вийде: оглянусь — він за мною, бачу неподалеку зручену березу, я й прихилився наче сплю...

Як батько й мати померли — бігали ми довго по могилки, тужимо; іще так близько лежали — в вищому невому саду, коло хати. Кликали й батька й матір, так не йдуть!... не докличешся вже! Сама, коли йду, піді було, так плачу. Все згадую, як мати було на мене каже: — Діточки, запобігайте світа, поки служать літ, коли я посварюсь, або батько, то не на лихо, а на добро вам, для миру вас готуєм, а там усього сподівається... — Батькові поставили хрест, а матері й Мати попереду вмерла та й хреста нема! Минуло вже те давно, а серце щемить і досі, як згадаю.

Гірко було без матери жити; щаслива моя сестра, що бог її прийняв рано. Всяке пестить по-своєму.

Нема над чоловіка, нема й над матір, нема й над дитину. Як цю трійцю положим, то хоч і сам живий заривайся в землю: ні родини, ні доброї години тоді нема. Це не те, що мете, а те, що зверху йде. Що кашляне дитина, то вже не зглянуть так чоловікові; що кашляне мати, то вже ніхто в світі так другий не постане. Тепер тільки моєї і втіхи, що дитина: і світ би мені не світив, і зорі не сяли, як-би не воно.

Послі смерті батька й матери взяла мене до себе дитина замість дитини. Вона була одинока й заможна, ні причинялись од того добра: усе посповнювало. — Усе, — каже, — Зіню, тобі буде. Дай боже мені здоров'я тебе викохати, до розуму довести... — Підіймаюсь. Вона мене почала прехороше водити. Було між дівчатами так і зорію. Плахти, знаєте, все в карпатські, старосвітські; запаски все з розвою, як по писанці. Що-неділі то й убере. Я її шалала за матір. Так мені любо й весело. Підлітки, як подруги коло мене, як бджоли кругом квітки, опам'яту. Вони мене люблять, а я — їх.

Гуляєм було; проти Духа у нас так гарно колись гуляють. Парубки ключин чотири вирубають, гужів'я звяжуть та батогів два, та на батогів прив'яжуть дошку та й гойдаються. І веку в'ють. Колесо в'ють, квітками вберуть, любистком, чорнобривцями поставлять на майдані, де уліця дівчача. Череди — вони ще гуляють, пісень співають. Хто йде, хто і кажуть: краса яка!...

І тут дівчата не полінувались: підмічаєм, було, за дівчатами, за парубками, хто з ким покохається; жарко було; підмічаєм тож на музиках, котрі лучче до танців, і собі у кутку вчимось. Примічаєм, у кого яка паренка, у кого які стьожки в косах. Посядемо було разом, лузаєм насіннячко, і йде між нами своя розмова!... А в танець, поміж дівчат і парубків, іще не пускались...

Було, на мої наміста, запаски, личмани заgleжуться і дівчата й молодичі, й розпитують про дядину чи вона мене уже зовсім за дитину взяла, чи так?.. про її добро. — Гм, щаслива, — кажуть на мене: — це все їй буде! Тепер, — кажуть, — та як рядить! як вишню. За писаря, або за якого міщанина еднає.

А я: хі-хі! та й захилюся за кого-небудь. Я прце ще й не думала: мені тільки весело та любо. Усе весело, усе кругом мене мов усміхається! Хруст гуде над ухом, оленка... а мені — що твій соловей. Сказано — п'ятнадцятий год постиг, не мала ще горя. а старе глибше запало, дитиною ще минуло...

На великодні святки — чого в мене нема! Самим писанками обмінююсь було, як христосуюсь із подругами. Убере було мене дядина, в дрібушки поплетастьожки до кірок попустить, — тільки квітки робленої було ще надівати не дає: — Порано ще, — каже, — небого: ще вигуляйся, підіймись на кірх, — тоді квітки і в танець дозрівши, а то що! нерозпуковко ходити: не на тебе будуть дивиться, а на твою квітку.

Я було стьожки понадкроюю, дівчатам пороздає разки понаднизую, — так-би все й розділилась із ними. А послі було й сама признаюсь дядині, що над половинила, а дядина вже сього — ні. „Я, — каже, — дбала не руки склавши, а ти його марно порозтринякуєш“... А мені аж на шії важко.

II.

От, на Великдень, пішла я з сусідом і з подругами в гурті паски святити. У нас і порося, і салі й ковбаси: спасибі богу, всього було. Привезли, поставили на цвинтарі: я поруч із своїм сусідом (він на своїм возі й привіз, бо моя дядина на хазяйстві зоталась). Із воріт на цвинтар люди так і точаться, як бджоли з улля, з пасками, аж душно зробилося. Кругом люди у два ряди постали рясно, мов квіто

хто рядочками насажав, тільки поміж пропустили попові з причетом пройти. Почали з рушників усячину вив'язувати; і коло мене хтось по праву руку став, та я й не оглянулась: саме піп із церкви з причетом вийшов і почав кропити, іде рядами та все кропить, а тут за ним услід титар проскури кладе, а од миру одбирає крашанки, п'ятаччя.

Порівнялись ізо мною і од мене одібрали, я й гроші подала; підійшли й до мого сусіда, що по праву руку, — аж і взяти нічого. Пасочка пшенишна маленька, сала шматок, пара крашанок і хріну корінчик. У мене аж тьохнуло. Зглянула я, — аж боже-ж мій милий! Парубок, як квітка, стоїть, — тільки врода його! Узяв титар крашанку, подержав у руці, подививсь на його, та й положив назад мовчки.

Бачила я цього парубка на музиках і все дивувалась, чом він не йде у танець, чом він не женигається? Гордий, думаєм... пишається як своєю вродою... і пари собі не добере. Статніший од усіх, молодий і худорлявий, чорноусий, смуглявий, очі як терен, і кучері по йому. Тільки на його й дивувалась, а те й байдуже. Дівчата кажуть: і той гарний, і той багатий, — я на те й не вважала; тільки тепер скинула очима, що усі-ж то в синіх жупанах, як волошки в житі синіють, а мій — у такий день у сіряніні, та тільки врода його горда й пишна все скрашає. Стоїть, як місяць над зорями...

Стоїть він зо мною поруч. Мені аж жарко стало, та так щось од самого серця й покотилося: і жаль мені чогось, і сама не знаю; і весело й не знаю — куди мені очі свої повести? Хоч я й поведу їх куди, то все рівно — нічого не бачу й не чую. Хотілось би на його... та вії замигтять-замигтять — і не згляну, як на сонце...

Так і чую, як краска мені шибав вгору, аж в очі залльється, та й опуститься... Одхлинуло; я — зирк:

проти мене стоять з пасками, а я й забула де я. Спасибі їм, і не дивляться на мене. Я хустину виняла, утерлась; стала затикати за запашину, руки трясуться — не заложу, та й упустила; він нахилився мені підіймати, а я й собі, — та як скинулись зблизька очима, то я й додому приїхала з пасками, нічого не тямивши.

Дядина нас зустріла: „Що це ти, моя голубко, як повна рожа розцвіла?...“ А я й слова не промовлю. „Ох, чи не наглянуло тебе що?“ Сорочку мені зараз навиворот наділа. Я горіла аж два дні, — тільки кришечкою паски розговілась, і то дядина вблагала: „Може, — каже, — од свяченого подужчаєш“; а то й рісочки не було в роті.

З того часу він уже й навіки зоставсь у моєму серці з тієї годиночки, як зглянулись із ним на цвинтарі. Він мій, мій! Усе мені стало немиле; його хочу бачити, — не дядину, не дівчат.. його!... сіру вбогу свитину, кучері... Як-би крила — полинула-б до його зозулю, кувала-б, визивала його: та куди-ж?... У людей би розпитала — та як-же його величати?... Боже-ж мій! сіра свитина, чорні кучері, та й тільки: — не врозуміють... та оце-б то їм і сказати?... Сама спершу надивлюся, сама... нікому не скажу про його — буду думкою жити... Оце то воно й є, що:

„Полюбила козаченька,
Не спитала й відки“.

III.

Приходять дівчата, кличуть на музики, — я тільки на третій день пішла. Підходим до шинку; на ганках такого народу зібралось, — музика у сінях гуде, дівчата кругом одна за однією як утки пливуть. Я — тиць на поріг, а очі зараз і зустріли, чого бажали. Я ні туди, ні сюди. Дівчата на мене згаду: „Що ти прикипіла? Йди швидче!“ — А мене ноги не несуть. Силою гурба допхала.

Прийшли, посіли. Усі гомонять, — музика так і ріже горлиці, журавля; бубон гуде; а в мене в очах усе крутиться. Дівчата на мене гукають, — я не чую; котрась мене схвинула за плече: „Що це ти, Зінько? нездужавш, чи що? Оце хтось наглянув, або ти ступила в таке місце, де зла людина недобре подумала... Оглухла?“

Тут молодичі підійшли, кажуть, чи не переполох, — що піти-б до Золотарихи: вона добре вміє заливати, усе розкаже, з чого сталося і чим лічити від якої хвороби.

Люди почали потроху збиратись коло нас, а я все горю. Відкаюсь, на що між люди пішла! Так і то-ж біда, — його не вбачила-б. А тим часом за мною помічають. Дивляться на мої щокки, та добре, що не знають, що серденько моє мені каже; а в йому так тобі і болізько, і люблю...

Прийшла додому, — невесело мені, не знаю, за що взятись, і світ мені не милий. Дядині-б відкрити все, так не хочеться: здається, не так згляне, як я, на його. Хожу наче в пустці, няньчусь із своїм серцем, та все одна думка: як-би мені його побачити, як-би мені провідати де він живе, як його звуть. А тут дядина все коло мене клопочеться. — Нічого, тіточко, — кажу їй: — це мене собаки налякали. Я дужа, зовсім дужа.

Вийшла увечері, сіла на призьбі: так він у моїх очах і уvidiaється! Як-же мені провідать, нікому не казавши? Згадала я, що молодичі про ворожку Золотариху казали. — Піду-ж, думаю: що бог дасть. Хай вона мені скаже, хто то і де він. — Та як згадаю і про дядину, що її дурю, правди не кажу, то аж серце моє заболить: так мені жаль стане. Думаю собі: скажу їй, а послі знов — ні. Тільки Золотарисі відкрию. І то-ж лихо! Як-же я прихилюся послі до дядини, що мені за матір стала?

Сиджу, а серце так у мене колотиться. Припала я на холодну приспу, аж стогну, метушуся. Боже-ж мій! Боже-ж мій! Коли-б хоч раз поглянути на його без людей! Одну годиночку, одну хвиличку... А тут солов'ї душу дотинають: умерти мені не хочеться і жить мені нудно. — Мовчить, — кажу, — соловеечки дайте трохи душі утихнути, а то вистановиться... Ох щоб не задхнутись од тієї муки!

А дядина відсунула кватирочку, почула та й почала гукати:—Зінечко, Зінечко! це ти, моя кришко так стогнеш і розмовляєш? з ким це ти так?.. з зорею вечірньою, чи що?

У мене й дух занявся... що це я наробила!

— Ходи сюди, моя доне... Що це на тебе пригодилося? Завтра підем до Золотарихи, — нехай виллє Вона всю правду скаже. Колись мені виливала, як я ногу звихнула... Я то колись у гарбузовій гудині заплутавшись упала; болить нога та й болить, а хто його знає й чого, які ліки прикладати?.. Иди в хату серце. Коли-б як переждати ніч: уже пізно, моя дитино. Я прилягла та й заснула послі вечері. А ти й не входила і в хату досі? Подивись на зорі: уже не світ займається.

— Дядиночко, дядиночко!—кажу, та й слова більш не промовлю: так серце розходилося.

— Що тобі?

— Нічого. Ай!..

— Та таки що-ж, моя квіточко?

— Тут щось,—кажу, показуючи на серце. Не вмію гаразд і розказати—що.

— Нудно?—каже.

— Нудно.

— Ляж.

Лягла я; скропила вона мене святою водою, уложила спати, сама довго не спала, та й я—ні.

IV.

Встали рано; дядина скоренько спорядила мене,— і пішли до Золотарихи. Виливала вона з воску свічки: так і запливе й стуманіє. Золотариха аж головою покрутить і якось ніби жалібно на мене згляне. Утретє взяла та й вилила з самого олива, та тоді й каже:— Дивіться по прикметах, чи не згадаєте чого?

Я зглянула та наче на долоні все бачу. А дядина моя толкує: „Ото, що наче копи здаються, то паски розставлені,—там її й наглянуто“.

А я ще більше добачаю: що ми схилилися, і як мені хустку подав, а їй здається—то ті собаки, що мене налякали, зіп'ялися, гризуться.

А Золотариха на мене зглянула:—А тобі що, доню, здається?

Я так і зачервонілась та й кажу:—Собаки.

А вона:—Ні, то парубок, моя голубко, тобі до ніг докосяється. — Готуйся, — каже мій дядині:— скоро старости завітають у хату до твоєї небоги, хоть іще рано до пори. І тебе, моя доню, нагляне не одно парубочке око і через це буде твоїй молодій голові багато турбу... Що можна, те одведу, а чого не можна, не й дурити, моє серденько, не стану. Це тільки утретє мені довелось на віку трудно виливати, а то—наразу: хоч і воском, то все як намалюється.

Та й вислала дядину у другу хату. А мені:—Ляж,—каже.

Я лягла.

Вона налила у стаканець води: навхрест наліпила в склянку чотири страсні свічки й запалила. І стала вилити у воду, а послі поклони покладати; та ізнов згляне у воду та й ізнов кладе й хрести й поклони свічки. Послі подержала мене за п'яти, пошептала щось і сплювала; послі притулила рукою до очей, до

серця, почала знов молитись, а послі звеліла мені подуть на свічки і напитись тієї води.

— Голубко моя, — каже: — жаль мені тебе. Ти, — каже, — ще дитина, а серденько твоє вже заняте, як голубка з гнізда випурхнуло. Попоносишся ти з ним, — бодай не казати!.. Ось-же що: дождавши неділі, встань уранці, рано-рано, й піди до криниці, візьми непочатої води і не оглядаючись повертайся додому. Піди до церкви, і як дочитаються до „Іже херувими“, обійди з тією водою кругом церкви три рази.

— Добре, — кажу, — бабусю.

Увійшла я в другу хату, до дядини, і все їй розказала. Дядина подала Золотарисі на станок полотна й копу грошей. Тільки-ж Золотариха не взяла: — „Як pomoжеться, тоді, — каже, — й принесете: вкупі хліба й соли перекусимо. Я не за гроші поміч людям даю, а за ласки. Я рада, що дякують люди й кажуть, що помагається. А ми всі рівні, у бога все єдині діти“.

От і пішла я з дядиною до церкви, дїждавшись неділі, і пляшечку з водою взяла. Перед тим, як спі-вати „Іже херувими“, я й вийшла з церкви. От іду. Обійшла раз кругом та й думаю: чи добре-ж то мені буде, як я оджену оту любов мою тугу від серця і не побачу його? Чи йти мені вдруге, втретє, чи ні?

Запинилась трохи й міркую. Постояла, подумала: — не піду більш... Любо за милого й потужити.

Рухнула щоб іти до церкви... Боже мій! ледве ніг не збила: він передо мною! як із води виріс.

Потупилась, стою: ні туди, ні сюди, мов скам'яніла.

А він так до мене: — Світе мій, світе мій! — каже. — Ти мені світ зав'язала. Поглянь на мене, моя голочко, ще раз, як тоді... світ мені знемилила. Станьмо сюди.

Узяв мене за плечі, одвів трохи в бік (бачте, селом кругом, люди щоб не наглядили, а то скажуть: мала

ще підліток, а вже спізнається, і молитву покинула). Я йду, — слухаюсь... зглянула на його.

А він ізнов: — Рибчино моя, змов мені одно словечко... одно... Чия ти? Як звати тебе?

Я трушусь: казала-б, та уста не мовлять. Дивлюсь на його, упиваюся, й соромно мені, і він з мене очей не зведе. Обвів рукою кругом плечей, дишем одним духом, щоки наші аж пашуть...

Він схилювся, бо високий, а я ще недоліток: дивимось, дивимось мовчки, дивимось в вічі одно одному, аж хтось з дзвінком шляхом пробіг, — ми й розійшлися, не промовивши ні слова...

Сіла я на рундуку, поки люди стали виходити. Дорогою казала дядині, що в мене голова розболілась у церкві, — душно, так я й вийшла.

Прийшли додому. Дядина мені і те і се, — розмовляє, а мені світ не милий, так мені нудно, що все перебиває мені думати про його. Аж тут незабаром біжать дівчата на музики кликати. А боже-ж мій! Що мені казати? Постережуть, як скажу, що не хочу йти.

— Погуляйте-ж, згодом підемо...

І дядина таки каже: треба їй юбчину другу зодягти й грошей узяти на маковники, то-що.

— Дядиночко, — кажу, — достаньте з скрині все, — а сама з хати та за двері; в сінях стала, закрилась руками й уші затулила, й очі заплющила, щоб ніхто не полохав; одвернулась у куток та й думаю... Одвела трохи душу.

Увійшла в хату. Прибрала мене дядина й провела нас аж у сінні за двері, ще й подивилась услід, — як-то мені.

Ідемо дорогою; а нудьга-ж яка йти між люди! Я-б тепер у п'ях забралась, у гай густий, щоб тільки про його думати.

— Ай, стривайте, — кажу, — сестриці! Ногу підколола.

Шкутильг-шкутильг! — Ні, не піду шкутильгаючи між люди,—вернись! І вернулась.

Дядина трошки злякалась, а послі й нічого: пообідала й лягла спати. Мені й їсти не хочеться, кажу:—дівчата насінням, то-що, нагодували.—А вона дуже й не домагалась:—Та й мені щось на душу не йде; мабуть того, що порано встали.

Дядина заснула,—я й пішла блукати по двору, по городу. Журюся, що дурна була—не поспитала, де він живе й хто він? А уста мої горять... листячко рву, притуляю до губ,—так і скипить, і скипить! Журюся, никаю, серденько ние... А й любо-ж як!.. Сонце сяє, солов'ї... аж ліс розлягається,—вишневі сади усміхаються... квіточки, як зірочки, понасторшувались,—усе пригортала-б до свого серця, усе-б цілувала! Прийшла до берези, сік точиться, пити хочу, та й не п'ю; шoki пашуть, я гіллячка молодих березок в жменю зберу та притулюю, щоб прохололи, огортаю собі шию. Здумаю, як він мене так обняв, чую його, бачу як стоїть зі мною, як дивиться,—хочу крикнути, назвати його, та й не умію. Серце моє, серце моє!.. Думаю: як не побачу його сьогодні,—побіжу селом, буду кричати, буду звати кого-небудь, а може й він вирне...

Ой боже, боже, коли той вечір буде!..

Терпітиму до вечора як мога. Буду бога благати; а вже на ту водицю, що тільки двічі обнесла, й віри не покладала. Ще поблукала; далі втомилася, схилилась на лісу над дорогою й думаю: у який то він бік живе? Усе-б туди дивилась, туди й полинула-б...

V.

Так собі стою й загадалась. Тут два діди підійшли, поздоровкались ізо мною.

— А що це,—кажуть,—небого, на музики не йдеш? Дядина не пускає, щоб хто не зурочив, чи що?

А другий каже:—Е! добре робить, добре робить: де порано бігати.

— Ні,—кажу,—дідусю: ногу підколола, так вернись.

А там згодом старці з чужого села пройшли, по руку подала й спровадила їх з бандурою на музики. — Та,—думаю,—йдуть, а мого й немає...

Знов щось куріє,—тільки не туди, а відтілю. Ближче, ближче, пил такий збива... ближче... Ох, щось це-ж він, це-ж моє серденько брентить! Я й притіла за тин!

Він за руку: — „Не ховайся, моя рибонька золотаста... Ось де ти жевеш, ось! Я зблукав усе село, обер усі тини лазючи, сполошив усіх собак, тебе, моя доле, шукаючи... на музики двічі забігав: сидять там подруженьки,—тебе моє сонце не світить“.

А сам такий блідий; піт по щоках так і котиться, сльоза у пилу. — „Ось ти де живеш!“—окинув оком на себе.

Я перекинула голову через тин; він притулив мою голову до себе, а я — мов давно вже з їм спізналась!..

— Ходімо,—каже,—в гай! (а в нас, коло села, там два лісу)... ходім куди-небудь, моя ти доле красная. Як не ти... умру, не буду нічиїх уст цілувати. Кажи мені, що хоч, а я твій; хоч покинь... щодня, піду світ за очі, а твій буду,—не покину тебе, моє кохання...

Та й ізняв мою каблучку з пучки, а свою мені подарував.

— Дай рученята, я пересаджу тебе.

Я подала, та так і перелетіла, мов не своєю.

Пішли.

— Куди-ж я тебе оце веду? Люди стрінуться, побачать, піде поголоска... Вернімось, моє серце...

А я йду і землі під собою не чую. — Ні,—думаю,—не вернись.—Держу його міцно за руку, мов прики-

ліла... Двічі літа не буває... Ходім, — думаю, а куди — й сама не знаю, й слова не промовлю.

Він мене силою повернув і перекинув через лісу і сам перескочив.

У городі в нас стояла повіточка старенька — уже похилилась. — Колись бджоляник був при дядьку покійнику; тепер там тільки негодящі уллі та тріски лежали. Він показує рукою на повіточку: там не страшно?

Дух у мене займається. Я тільки кивнула головою. Він узяв мене за руку й ввів під повітку.

— Тут не страшно, моє серце: люди не налянуть, — каже; а я мовчу: мені, думаю, нігде не страшно.

Як прийшли, — сіли у куточку, — він одкидав тріски, а спереду заложив уллями — нас і не видно, хоть-би хто й ввійшов; та тільки літом туди ніхто не заглядав.

Сів він, узяв мене на руки до себе: — „Ти моя дитина, ти моя зоря небесна“! — так мене пестить. — „Умрем, — каже, — тут“!

— Умрем, — кажу.

— Я знаю, я бідаха, та ще к тому й кріпак; твої рід такий великий — змагатиметься...

А я до його припала: — я твоя, — кажу...

Обнялись, і ні слова. Він мені дивиться в вічі, виглажує мені брови, цілує мене, милує. Боже мій, а що вже зо мною робиться!.. Він зняв з пучки моєї каблучку, почепив мені її на шию на шнурочку з образком укупі, і свою мені дав; я йому теж повисила на шию...

Як дивиться! як голубить мене очима своїми!...

— Пора, — каже... — А я не хочу йти. — Пора... Я же тебе узивать, рибонько?

— Твоя, — кажу.

— Добре. А я — твій. Прощай, галонько! Забрали тебе з собою, та й зайшов-би, куди зря. — І по-

гував мене. — Людей боюся, тебе жалію. — Обняв і прихилився до мене. — Пора!

Ми встали, ідем. Я вступила на поріг, — він ще раз обняв мене, постояв, здихнув і пішов, задумавшись... і я вслід за ним!

— Іди, — каже, — додому.

Я схопила його за руку...

— Ні, йди, йди! Дивись: село-ж перед тобою, жиди!...

Стриб — і нема!... Я руки до його... Боже мій — далеко вже! Я обняла лісочку, дивлюсь, — куріє дорожку, а послі несеться городами, ледве манячить; он став на лісі, ізнов зник, нема... ізнов бовваніє... Боже!.. ще-ж воно:

Туди пішла — поїхала
Любая розмова...

І моє серце несеться вслід. Ось ізнов став коло хати на лісі, шапку зняв... чи бачить же він мене? Я пізнаю його, та вроди його не бачу, карих очей його: зник і нема... Тепер же я знаю, де він живе!

VI.

Вернулась я в хату, — так мені весело, — аж усміхаюсь, і землі ногами не сягаю, — так-би й кинулась дядині на шию і всю-б ширу правду розказала.

Дядина не спала вже, тільки лежала. Я ввійшла; вона й каже, — Скучавш, моя голубко? А що, чи казку вийняла з ноги?

— Уже, — кажу, — тільки трошки болить.

Встала вона, погломоніла, потім заходилася вечеряти: їлось нам обом так смачно; посиділи ще біля вікна, послушали солов'їв, що з гаю аж луна по зорі йде. Наша хата була на вигоні й лісок у боку понад дорогою недалечко: і в городі на березі свищать солов'ї, і десь у кущі щебетав... послухати любо! Місяць

зійшов, світить, пливе по небу, хмарки легенькі, як серпанок, коли-не-коли перепинають його. У селі почало стихати; тільки де-не-де ворота заскриплять, звід здійметься; овечка замекече; пісню стиха хто, додому вертаючись, заспіває; а далі все тихше, тихше, і пил над дорогою став осідати; роса спала; свіжий пахучий вітерець повіяв, утихло все — тільки солов'ї ще дужче перекликались і серцю могому наче од мого любого звісточку передавали. Може й він тепер, — думаю, — слухає, може й він зорі лічить і мене згадує.

— Хто? — дядина питає...

А я — як стрепенулась!

— Що це ти? задрімала! Ляжмо спати, — година: вже й мені часто позіхається.

Полягали спати на полу. Я підкотилась до дядини, почала її пригортати, цілувати. — Дядиночко, — кажу, — я покохала... — та й не домовила: хотіла признатись, що покохалась, а послі прищулилась до неї, та так уже й не просиналась до світу.

Уранці встала, причепурилась; ходжу по городу, підкочу колоду до ліси, зіпнусь, — усе на ту хату, усе туди моя душа рветься! А гаразд, що я знаю у якій стороні він живе! серце що-години заходом б'ється — не діждусь його. — Ну, думаю: то саяк то так до вечора буду жити, а ввечері мій миленький прибіжить. Усе надією жила.

І дядина прийде, на село погляне, — думає, що й я того дивлюсь: хто пройде, проїде. Дорога до міста мимо нас полями простяглась... День мені годом здався, — нема його! На другий, ще треті півні не заспівали, я вже схопилася, біжу — нема його... не чуть!... Стою, дивлюсь... тільки груша коло його хати манячить темним стовбом, дим пішов з його бовдура, незабаром звід звівся вгору і знов опустивсь... — Хто то йому, — думаю, — хату затопив, водиці витяг?... — Нема й нема! Оце то! кому щастя, тому й доля! І

вечора діждалась, і спати лягла журачись... Може насміявся... Коли-б була не любила, горенька-б не знала, — так ні!... Побігла-б по його сліду стежками, перелазми, та снаги не маю, наче хmeliною ноги спутано, очі заснічено. Де щастя, там і ворог: може люди що наколотили? не страшно собаки, а звяги його. Тиняюсь по закутках... Так минуло з неділю, руки опустила... як водою змито — нема й нема!... Тільки й рідного, здається, що те містечко, що ми сиділи, та ліса, де ми розмовляли. Вже й на другий тиждень повернуло, як його не бачила...

Вечір на дворі; дядина заходилась лягати спати, і я вже розбиралась, аж щось буртись у город, буртись, а послі ліса трісь... У мене й у душі похололо: чи не він це, думаю. Я так до віконця підійшла, мов що беру на лаві: бачу, тінь довга постяглась по зелених грядках; в серце мене закололо... Я — з хати, дядина ще й завернула: — Надінь, доню, корсетку; — а скинула на плечі що похватніше, й вибігла необзир на город, стала коло хати та й мимрю:

Ой чи це той Микита,
Що на опашку свита?
Під віконцем зогнувся,
Чи не виїде Маруся?

Тільки почала, він до мене й обізвався:

— Моя? — каже.

— Твоя, — та так і приснула до його. Я по цей бік ліси стою, він по той.

— Тут видно, — каже.

Ми поступили так, щоб тіні з-за берези не було видно.

— Де ти був, моє серце?

— Боже-ж мій, — каже, — повернись до місяця! Губоньки в тебе як посмагли!

Пригорнув мене кріпко.

— Я думала, — кажу, — що ти мене покинув...

— Ні, ні, моя зоре ясна, — ні! Хіба-б я скосивсь... і на одну хвилину ти в мене з серця не спадала; а мене так рано на панщину занято, що я не мав часу тебе оповістити. На хуторі хліб домолючувати треба було, що від зими зостався. Іду тими полями зеленими, як на шибеницю. Кажуть, у полі в козака думка молодіє, а в мене серце боліло. Коли-б година, щоб я тебе оповістив, — то-б і байдуже. Де робити, то робити, — я діла не боюся... Летять журавлі, гуси з вирія, летять галки, голуби, — гадаю як не промовлю: накажіте моїй дівчині вірній, як мое серце нині, де я й чого я забарився, і слова останнього їй не промовив... Оце зараз відтіля повернулася; я й до батька не заходив. Думаю, подивлюсь хоч на її віконце, коли спить. І грудням пускав у город, чи не почує... не йдеш!... хотів лісу зламать — така мене туга взяла... Прощай, моя голубко? спи... А дядина?

— Лягла, — кажу.

— Іди-ж спочинь: завтра...

Кріпко, до любови, поцілувались і розійшлись. Біжучи, любисточку рванула, унесла в хату. — Оце, — кажу, — заслужалась солов'їв та любисточку вирвала — у голови положу, щоб душило... та любіші снились, — думаю, — та тихая розмова. — Та й загадала: хто на вінець мені судиться, той цю ніч мені присниться. Прокинулась на зорі. Знов весело! Стала хліб місити, піч затопила, в хаті убрала, — так мені любо! і сонце світить инш, і хата світла, білесенька, мов усміхається... Божник квітками утикала, лавки змила, обід застановила, хліб посадила, ще кажу дядині: піду грядки пополю... Так і знесу, знесу грядку; а там усе назирцем, чи не йде. Дядина до мене вийшла, — скутила. Аж і пройшов, та побачив, що дядина — шапку підняв: — Будьте здорові з суботою! — і пішов далі; тільки й бачились. Дядина стоїть на грядці, а

я так, похнюпившись, полю, — займаю не тільки бур'ян, а й буряки, і все що підвернеться, — так і оголила.

А дядина каже: — Оце кріпак пройшов, Тищен-
~~изях~~ панів. Таке убожество! Сказано — без хазайки; батько старий, ні матери, ні сестри нема, сами собі й обідати варять, хліб печуть, вареву кладуть. Сей Хведір на панщині, а той старий тільки чоботи на людей ладить. Та й Хведір учився шити; зиму шие, літом у полі робить. Що загорюють удвох, те й з'їдають. Хведір що заробить, то себе трохи спорядить і батька. Та й сам то який собі удався: як тичина, високий, худорлявий, — не ціпом би йому й орудувати! Уже скільки було йому старий каже: оженись, Хведоре, доки одиницями нам жити? — Ні, каже, — іще шара моя десь, видно, на припічку кашу їсть: нікого не вподобаю. — Так як-же?! у робочу годину й сорочки нікому випрати. — Я лучче, — каже, — сам виполошу, аніж візьму собі не до любови. — От як виріс, а ума не виніс: таке провадить! з душком удався, як і мати його. — І полощеться було сам, наче селех на воді. Журиться його батько старістю, каже: — Не доведеться тебе побачити в парі. Підбився я, хилляючись сам коло печі... Іноді й хати не топить, так у холодній і сидить, як сина нема.

Пішла дядина до хати. А я тільки й бачила його той день. На другий зустрілись на одну хвилину. Все боїмось довго вкупі стояти, щоб люди не помічали, та й дядина — хто її знає, що мислить. Не заговорила-ж так: от якби ти, небого, стала йому подружжям, — старого-б доглянула і йому-б, худорлявому, сорочечку сполоснула, хату-б вичепурила... — а то й обійшла, — тільки на язик його взяла...

Побачилась я ще раз із Хведором. — Коли-б, — каже мені Хведір, — пора твоя вийшла: сказав-би батькові, старостів послав. Підеш?

— Піду.

А тут до мене старости за старостами: одні в хату, другі з хати, як за причастям. Дядина радіє та одмовляється.—Ще їй пора не вийшла — шіснадцяти нема,—ще погуляє.—А я шуткую з нею та при-співую:

„Ой я-ж тобі, моя мати, перекір наряжу:
Повну хату і кімнату женихів наведу;
Ой я тобі, моя мати, перекірочку:
Повну хату і кімнату, ще й комірочку!..“

А там собі радію, що мене не турбують: „не пора“ — і одхлинуть.

VII.

Минув і рік. Ми крадькома вбачалися. Ось упав мені й сімнадцятий год. Умовилась я з Хведором зустрітись у лісі. Убралась я, уквітчалась як на Великдень.—Дай, дядиночко, з шовком мені плахту.—Дядина дала, і роблені квітки достав.—Ні, дядиночко: я свіженькими затикаюсь,—піду в ліс.—Йди-ж, йди...

Сама так радіє, що тут то вже натовп буде старостів, пора настигла...

Як я зраділа, як стрілиси! як я обняла мого Хведора!

— Це-ж мені,—кажу,—сьогодні упав сімнадцятий,—дядина казала.

А він каже:—Ти й з будня яке мені свято зробила!...

Гуляли, сиділи, співали, квіток укупі нарвали багато, вінок ізвили,—я й йому звила,—понадівали; сидимо,—сміється він... Здається, що це все на небі робиться: тихо в серці й кругом, як у бога! пахучо, свіжо, тільки листячко шепчється; як сонечко по ньому грає, пробивається,—й по нас, мов що живе, бігає,—ми ловимо; а на личмані в мене,—казав Хведір,—як зоря скритись, і зглянуть не можна.

Погуляли ми, суниць набрали, квіток — божник

вбрати; і змовились сьогодні старостів посилати до мене.—Я,—каже Хведір,—з батьком поговорю й прийду.

Прийшла я додому; дядина коло вареників з яго-~~нами~~ заходилась, я уквітчала всю хату, прибрала, по-~~вітчала~~нала: веселі ми такі обидві! Дядина й каже:—По-~~стели~~ настільник, той, що на споді у скрині, і хліб ~~пашки~~ на столі.—Ще сама й вибрала — запечений, ~~сметаний~~.

Уже й надвечір; я все позираю у віконце. Чуємо—~~підні~~ по той бік ulиці повз лісу хтось береться. У мене в душі мов занялося,—так серце й заколоти-~~лося~~. Потім гомін стих, аж дивимось, у воротах, на ~~дворі~~, показалося двоє поважних чоловіків: ідуть з ~~хлібом~~, з сіллю.

Я місця не знайду. Почервоніла, зраділа, ледві у ~~хаті~~ не впала дядині. Снуюся по хаті, тиняюсь,—~~аж~~ старости!.. Сама чую, як у мене вінок той тру-~~сється~~, мов усі квіточки зашамотили.

Аж і на порозі:—Здорові! З празником! Кланяє-~~ться~~ хлібом і сіллю. Ми прийшли по вашу Зіньку,—~~щоб~~ вашого хліба не їла більш, порогів не оббивала.

А в мене аж ушки сміються.

— Сідайте, добрі люди, щоб усе добре сідало.

— Спасибі вам. Сади, боже, все добре!

А я аж руками задулила вид, бо згоріла, та хі-хі собі потихеньку в долоні: од мого Хведорка,—гадаю... а вони як гримнуть:—од Микити Волощенка!—Я за ~~їм~~ так і вхопилась, а потім і сіла на прилавок.

Дядина всміхнулася:

— Хай бог помагає,—каже,—з дорогою душею...

А що, Зіно, скажеш?

— Я ще, дядиночко, погуляю.

— Та воно таки порано.

— Нічого, голубко,—всі троє загомоніли, мов у ~~двери~~ вдарили,—можна заручити.

— Ні, дядиночко, ні! Мені тоді не вільно буде дивитись на кого я схочу.

— Ні, добрі люди, випийте по чарці й вареничків з суніцями посмакуйте, а це не втече: дасть бог, не огледимось, як і рік мине, — майте надію.

Сили вони до тих вареників, дядина їм так годить, а вони їй, вона їх припрошує, а вони: та спасибі богу та й вам; щоб у вас увесь вік так було рясно, як оце тепер на столі.

— Ще чарочку, ще!.. Та, слава богу, і здихали їх.

А мого й немає й немає! Задав мені думки, клопоту, — душі не стало!.. Що се він?!

Пізненько вийшла, уже перший сон заснувши, аж він попід тинню блукає. Я пізнала, — до його. — Батько змагається, — не хоче. Я зовсім того не сподівався. — Що ти, — каже, — сорому набратись хочеш? Ти — кріпак, гольтяй, поткнешся до багатирки? Вони споконвіку — вільні козаки, на всю губу. Ти в їх попихачем будеш, як я був у твоєї-ж матери... Ні! З чужого поля ягоди не бери; я й зарік положив — не женити тебе з козачкою. Як вони з нас знушаються й панськими помийницями звивають... піде, а послі сама й очі виїсть... пойми ти мені віри. Лучче мені в холодній хаті сидіти, сорочку коряву носити, ніж тебе втопити, мій сину. Ти стільки з нею будеш бачити того щастя, як свою потилицю. А рід же її як знушатиметься! Не так пани, як паненята. — І ні за що, ні за що не схотів. Благав я його, землю цілував, він усе своє. — Бери убогу, та свою, а не козачку. Чорт бери й сrebro, як жить не добро. Я старий чоловік, я це добре знаю. — Ні за що! Як зав'язано!

— Я скажу сама дядині, що я тебе покохала, і оповішу тебе. Потім розказала йому, що зі мною було й розійшлися. Як же мені до її доступитись, як замовити? Страшно!.. А як не схоче? Та й не кажу день, другий, неділю, місяць і другий; не приступлю до неї, —

усе раджусь із Хведором як лучче. А тут двері щосуботи не перестають рипати: старости! Дядина Волощенка уподобала: багатий і люди його знають. — Багатий, — кажу, — так йому і добро. А на вроду який! Увесь поморх, а хода, а мова яка! Худоба за плечима, а лихо перед очима. Бог із ним, дядиночко: я ні за кого не піду.

— Що-ж ти собі гадаєш, доню?.. зробить-би заручини!

— Ні, ні! Я його не люблю.

— Так що-ж ти думаєш? На музики перестала ходити, од дівчат одбилась, уже-б і сама у танець пішла...

— Нащо мені дівчата й музики тепер? Нехай мені й сонце зникне!

— Що тобі таке?..

— Я покохала Хведора кріпака.

Дядина аж за голову схопилась, уся затряслась:

— От тобі, — каже, — добулася як сова на току! Бідна-ж моя голівонько! Всі надії мої канули... Ні, доню, ні, серце! За кріпака не підеш... нашому роду так не пригоже, — свої потові скарги у панські дворища передавати. Ми в їх берем дівку, то й викуп даєм; а як у нас, то ще додай, — та вона ще їм і робитиме, — що будем їх двори сповняти, а свої збідняти. Що скаже рід, що й сусіди близькі? І він хисткий, за вітром би пішов, якби пустив! Ти за ним не наживешся, а краси своєї збавиш, замордуєшся: те старе, а те хистке. Ти його тільки ввечері хіба побачиш, — треба панщину справляти.

— Ми, — кажу, — удвох ходитимем, то нам днів більше перепадатиме.

— Ні, ні, годі, Зінечко, вибий з голови цей дур. Не гніви бога й мене. Я тебе за дитину мала, дотримувалася, а ти ніби мій найперший ворог заговорила. Увесь рід зганьбити хочеш. Волощенко люди знають, —

він у два плуги оре; його сім'я зроду пішки до церкви не ходила й поважного роду; над таких і нема у нас на селі.

— Дядиночко, — сміюся їй: — ми посієм наволоком, уродить як нароком... Як діждемо літа та нажнемо жита, поставимо в копи та вдаримо гопи!

— Та ну, годі витребенькувати! Слухай сюди!.. на його матері намітка до кірок чепає, а хусткою до церкви й не пов'яжеться. Кунтуш, плахта з шовком, усе старосвіччини держиться. А гроші й камінь довбають. А що врода його, та підстарий... та що, Зіню? Жалуватиме більш, за дочку матиме. Він один у матери.

А я їй:

„Ой ти дуб, — я береза;
Ой ти п'яний, — я твереза:
Ой із тебе, дубе, нічого не буде,
А із мене, берізки, віники і різки“.

— Ти зовсім скосилася, — з серцем промовила дядина.

Я замовкла: серце стиснуло...

Знов лізуть старости з кінця села. — Щоб, — я думаю, — ви дороги не знали ні з дому, ні додому, як ви мій вік заїдаєте!

Під повіточку сяду та думу гадаю. Світ зав'язала й собі й йому: змучилася так! Дядинині речі наче грім прогремів; й його не хочу бачити, смутку йому завдати. Він гнеться як гичечка з туги, і я затого звалюся. На край світу від людей би бігла.

VIII.

Дядина бачить, що вже й на вісімнадцятий повернуло, а я не йду, — думає, що я за Волощенка тільки не хочу.

— Ну, — каже, — другого вибирай. Правду люди кажуть! Доки сидіти? Я стара й часто нездужаю...

І той у її хороший, і той, а Хведора й обійде.

— Боже мій! Дядиночко! — кинулась я до неї. — Не краще мого серця! Окрім Хведора я нікого не люблю, нікого! Я кохаю його вже 3 роки.

— І мені не казала?! А той волоцюга, костогриза, ще дитиною тебе зводив! А ти й на дядину забула й не признавалася, а горнулася до мене мов щира правда!...

— Дядиночко, — кажу, розпинаючись, — простіть мене! Я скільки раз хотіла казати, так соромно й страшно... Мені бажалось самій у йому накохатись. Прости мене, моя матінко!

— За його не благословлю!.. Так бач, як за рідну дитину стала!.. Пригріла сироту... Обдур'ю ти зо мною жила й на мої літа не оглянулась!.. Не спіткалася-б тоді така біда, не покохала-б ти нерівню своїм малим розумом.

— Він і тепер і до віку буде мені миліший од усіх багатириків...

— Ні, цього не буде! Швидче вмиру, ніж благословлю тебе під вінець: не зневажу добрий рід свій, не стану костей нашого роду рушити. Це й з того світу повстають, якби скоїлось.

— А матіночко-ж! Ні за кого, як не за його.

— Коли мене за матір не маєш, то... — махнула рукою і не стала більше говорити...

Побачилась я з Хведором:

— Що робити? Не піду я ні за кого... і за тебе. Боже-ж мій! Нащо я її дурила? Вона-ж мене, бідсладну, взяла, за матір мені стала, кохала, пестила мене як! Я зрадниця її, не скрасила її старого віку, а ще в дяку і засмутила... Хведорко, світе мій! Нащо я зрадила дядину, матінку мою... Не піду, мій голубе, проти її волі: вона цього не знесе.

Плакала я гірко, і в його сльоза на вії повисла.

— Це я з тебе зробив таку безщасну!

Обнялися ми й розійшлися з таким смутком, що й не сказати.

Сумна моя дядина, сумна як ніч! Мене острах бере, морозом обдає, а за серце як п'явки ссуть. А старости — як ті реп'яхи: й знов од Волощенка.

— Чи довго твоя небога ростиме та на хустки прястиме?

— Та нехай-же бог помагає. Я її не спляю, — нехай іде.

— Пора вже пару мати й працювати.

Дядина до мене: — За кого ти йдеш?

— Ні за кого!

— Дарма, — кажуть старости, — ми собі иншу знайдемо, а ви собі держіть на насіння. — Та й лясь дверима, аж глина з стелі посипалась.

— Іди, доню, хоч за Дмитра Муху. Їюга бійся, — пляму на наш рід накладати. Будеш якою господинею! Подвір'я яке широке, зелене! Горобина аж на землі лежить як зоздріє, королів цвіт повився по лісі, вишні поперехилялись... Воже! Цвіту того, цвіту! Як молоком улило!.. І назимочка, й третячок, і корівка; в засіках повно... Чого тобі? І сам парубок моторний, і я — все, що в мене є — тобі отдам: скриню і 100 цілкових грошей, і корівку, а хату, город і подвір'я по смерті, хоч і є в мене роду доволі, та ти в мене найближча, найкраща. Розумна жона як стуга пшона, а як нема, так і дурна.

— Дядиночко! Не кажіть мені цього...

— Іди, кажу! Не дури: тобі не шіснадцятий. Із п'ятьох пар можна вибрати хоч кому: друга й однієї не діждеться... І хата поруч — як близько!

— Близько, та слизько; далеко, та легко. Я лучче ні за кого не піду, матінко, як не за його.

Почмихають було старости, по тричі ходивши, та й підуть. Усе на насіння мене зоставляють, на висадки...

Дядина, я і Хведір ходимо такі невеселі... А тут уже й 19-й настиг... Ходжу дівкою! Люди заторочили... Чого це, чого? Дядина стала мене підстерегати, щоб я з ним не бачилась, а батько Хведорів собі, бо й правда, з нас добра нема: собі світ зав'язали й їм... Сті стали ми рідко вбачатись — у лісі хіба, як зустрінемося. У селі, як на долоні, не сховаєшся. Дядина відсіль постерегає, як городами йде, а батько його — відтіль; облавою стоять — по місяцю, було, не бачимося, киномось, обіймемось, не промовивши слова й розійдемося. Тільки один бог знає наші муки. Всюди наче стережуть, всюди очі. Дядина до мене й не оберне.

Зійшлися ми раз. Хведір мені й каже:

— Ізнувдився я зовсім, моє серце, та й надумався: сьогодні ходив до панів, просився на оброк, у город... Нічим тижні я батька поховав. Нема мені долі, ні слади, ні ладу; кому не було змалку, то й до останку: так нам обом. Мабуть, я йому немощі додав. Та й він, серце, гляючи на мене. Хата мені рідна, а туди труни стала... Щоб уже тебе й себе не сумувати, піду наймуся до шевця і панам половину платитиму. Може мені легше буде, як я тебе не бачитиму, та й ти очей своїх не стиратимеш.

— Добре, мій голубе! Розійдемося... І я піду в люду. Щоб мені й містечка того не бачити, де ми спізналися... — Та так і вдарилася об землю... — Нехай, — кажу, — моя коса побіліє, а я не буду ніч'я більш, як твоя.

Так і поєднали, і розійшлися, як хмара на небі.

Дядина мовчить, — не замовить. В хаті мені тісно. Дух спирає, пекельний огонь мене пожира...

ІХ.

Встала я рано, уклонилася дядині мовчки в ноги, а вона мовчки пояс ладиться плести, — тільки здихає. Переступила я поріг, — як не впаду: заверну-

лась, поцілувала його, та й пішла, пішла облягом, — сама не знаю куди, й до кого, аж на край села. Все доріженьку сльозами злила — оплакала свою долю... Загледіла хату Золотаришину, — біліє, як маківка на воді... Все коханнячко своє згадала! Зайду до її не з тим, щоб хліба, соли одвідати, а де мені подітись із своїм горем — грішною душею. Іду поуз її двір, сльозок вмиваюся — вона мотки вішає, мене не бачить. Завернула я в двір.

— Бабусенько, де подітись?.. як це горе забути?

— На ці муки, — одкаже мені Золотариха, — немає серце зілля; не посіяв господь... Хто цим занедужав, той і в труну з цим піде.

— Я піду між люди вчиться свій хліб їсти... Дядина не велить мені бачитись із моїм Хведором; сама світом нудить і мені докоряє.

— Іди, доню, у шосту хату по праву руку: там няньки треба. — Тільки й поради дала.

Пішла я собі; підійшла мимоходом к колодязю до корита, промила очі, щоб люди не так то дозирались. Прийшла: двоє діток бігає маленьких на подвір'ї, а третє на руках у молодиці: вдовує. Питаю, чи не треба наймички?

— Ні, сестрице, не треба: вчора собі наняла. Та як-же ти зморилась! Посидь трошки. Пійди, — каже, — тут не подалі багатир живе, — Свиріпенко; він по поштах смотрителем був; ото з червоними віконницями його будинки й клуня нова.

Я пішла. Тільки прочинила в двір хвіртку, собака за пучку, а послі за запаску і пошматувала, — трохи з ніг не звалила. Господи! Це щось недобре. Де-ж я притулюся?!

Тут стара дівка вибігла, та так прожогом і лізе: — од кого й чого? — каже, та так дивиться з-під лоба.

— Кажуть люди, вам наймички треба?

— Нам і самим їсти нічого, — Так мені одмовила.

— Та мені, — кажу, — не багато й треба.

А тут і підстаркуватий чоловік на ганок вийшов: у жилетці, в кешені руки заложив, халяви червоним сукняном обшито, лице блищить.

— Дівчино, дівчино! — на мене.

Я уклонила та й кажу:

— Вам наймички треба? — А сама так і колочусь, — такий неприязний, господи!

— Треба. Что-ж! тебе, может, много потребується?

Боже мій! Та яка-ж мова! А кажуть із наших! Самого одбіг, — чужого не доскочив.

— А скільки-ж тебе воспоследует дать в год места?

— Вісім кіп, — кажу, — та юпчину (вже й не домо- вля про чоботи). Я чула від людей, що так платять.

— Ізобілуєш перебуванням жестоко. Три копи...

Три, три. Ну? І юпку можна дати, еслі Хавронья, як одходила, не захватіла з собою, — можна снаб- дити... — додав, та ще так на носки дибки сплявсь і

спустивсь, і язиком прицмокнув.

— Ну, нехай і по-вашому.

— Работать, — каже, — все.

— Добре.

Зосталася... А які ящурині в його очі! Які-ж во- на мені не милі!.. Посадили мене зараз сорочки ла- тати й духу перевести не дали. Рубець на рубцю, латка на латці... Діжу вчинила — пополам з гречаним; хотіли спати, і я, так, на соломці, юпчину в голо- ва. На зорі мене збудили до корови, хліб замісити, в кімні прибрати, страву застановити. Хазяїн з двома хлопцями у поле поїхав. Я вдень, до обід, гурки під- бивала. Поки сам не повернувся з поля, без його й сестра не присолювала, не затовкувала страви: у са- того хазяїна ключ од скрині і все хазяйство: мірю і одсилає. За обід посідаємо, — так і глипа на всіх, як хто ложку до рота несе. Хліб під замком, — скна-

рість така! І звичаю цього нема, щоб хліб на столі був на приходящого. Та ще й всміхається до мене, за плече мене:—Косники,—каже,—куплю тобі нові... По щоді мене гладить... а то, раз, у снігах мене догнав за пляхою превеликою.—„Випий чарку, випий!“

— І хліб твій,—думаю,—став у горлі, а не то, щоб вашу горілку пити... Згинь ти,—думаю собі,—старий шкарбан із своїми жартами!.. Та й покинула їх через три дні.

Вийшовши за ворота аж сплюнула й ноги отрусила: так гидко було! Так гидко, що спершу й не журилась і не думала ні про дядину, ні про Хведора; а послі бігом, бігом до дядини,—аж на зустріч піп наш іде... Оце-ж,—думаю,—не кінець моєї біди—та до його:—Батечку,—кажу, уклонившись у ноги:—взьміть мене до себе.

— Що ти? Бога бійся!.. А дядина?

— Однак піду в люди, як не візьмете.

— А гріх же стару кидати! Вона-ж тобі!..

— Я буду молитись... вона й сама одступиться... візьміть!

— Ну, приходь: однак мені треба; тільки я не совітую.

А я ще раз пішла до дядини, і знов у ноги їй.

— Де ти валасалася?.. Доню моя, послухайся мене! Красу свою знівечиш, літа свої марно стратиш. Іди за любого! Тільки не за кріпака... і дух мій не дише, як подумаю... Дитино моя, серце мое, схаменися!

— Ні, матіночко, живи з ким хочеш, а я тільки пам'ятую твою не забуду до віку... Прощайте! Я іду в люди.

І пішла... і жила у попа дурно,—тільки зодягали.

X.

Дядина взяла до себе двох родичок: так і віку дожила... Оце, було, я піду до церкви—у тій ще за панині, що собаки кінець порвали, як я знялась з

— а тут ще не ввернулись справити нової,—зходячи з церкви, на цвинтарі, уклонюся їй низько, матері,—поткнуся до неї; вона мовчки рукою й... Мені не скарбів тих жаль, що я там покинула, а так,—її, і того, що я її зобидила, що праця й пропала ні за що.

Послі й з Хведором побачилась, одійшовши од дядини. Як зраділа! Усе лихо минулось, і на дядину забулась...

Прийшла я додому до попа; трохи згодом вийшла за ворота, а Хведір мене й постережав на пригорку, у який я двір поверну, оддалеки став і доживавсь, чи не пройду я по двору. Я тільки переступила з порогу, зараз помітила сірячину; він із пригорка, та й поїшов поуз ворота: мов не до мене, а своєю дорогою, ба людей багато подекуди гуляло. Порівнявся і каже слова:—Приходь у ліс, на старе місце: цілий день ждати.

Я визиркала таку годину, що люд поховавсь трохи... та й у гай: ягід, грибів, зілля цілющого пошукати-б то.

— Не сподівалась я тебе так швидко бачити, серце.

— Ні, моя голубко сиза,—не стерпів: на превелику силу діждавсь неділі.

Я йому розказала все своє життя, що й як.

— Так м о я?—каже.

— Твоя навіки.

— Подумай, яка ти стала, ніщо на тобі не блищить...

— Аби я тобі блищала, мій орле!—та й обняла його.

— Коли-ж ми поберемося?

— Не зломлю, серце, закону, не буду більше дядині гнівити. Так уже й руки зложу, як не поблагословить.

— Ох, біда, серце, з тобою!—та й замовкне.

Не огледимось, як і повечоріє: тільки птиця хіба

сполохне. Розійдемося. Він іще недалечко поблукав, послі піхою, на всю ніч, за десять верстов, на місто.

Дядина три годи пожила та й переставилась; хат їй земля пером! Мене, сироту, до літ довела. Умираючи сказала родичкам:— Усе вам. Хату й скриню, п'ятдесят карбованців і товар; а п'ятдесят — поховати мене, попові, старцям і на церкву; все на рівні часті. Про мене сказали, — так тільки очі кріпко стиснула й голову одвернула. Я гірко плакала, що не довелося мені очі її заслонити: стою, було, в снігах, сліз не плачу, а до її й не поткнулась, щоб на божій дорозі її не спиняти, її покою не рушити. Хай її господь царство небесне прийме! До віку спасибі!

Побачилась я знов із Хведором. І Хведір журився за мною.

— Зірньо моя, — каже: — коли тобі сонечко засвітить? — Правду сказано: не родись у платтячку, а родись у шастячку; хоч ряба й погана, та їй доля кохана. Журба тобі за журбою! — Обнімає, цілує мене, голубить. — Я, — каже, — надумав: місяця доживу хазяїна, заплачу оброк панам та й старостів до тебе пошлю. І знов у селі зостануть жити, — панщини буду відробляти. Ти-ж моя?

— Твоя, серце!

XI.

Діждали місяця, Хведір заплатив оброк, одпростався знов у село. Сам хату змазав, чепував так що!... Люди дивуються: — Боже наш, — кажуть: — як ти вони любляться! Вона-ж іще підлітком була, а ось скільки років лихо терпіла, чужі пороги терла послі розкошів таких... та й він же!... Отже й діждали свого. Сам хату, приспу маже, — дождається своєї голубки.

Повінчали нас. Весілля одгуляли тихо та до любови. Переступила я поріг у його хату, мов у ра-

... Як покинули нас уже люди, як зосталися ми самоті, — сїни, хату засунули, не змовляючись, сиділи одно до одного, аж заплакали; змили той пот, що за сїм літ на серці осїв. Цілий день не їли й не пили, наче зареклися спостити той день святого і світлий. Так любо, так тихо на серденьку... Коли обнявшись, — і муха не пролетить, гріх наче... Боже, здається, між нами.

Цілий місяць нас обох на панщину не ганяли, молодим дали. Таким ясным цвітом зацвіла наша доля, морозом пририта... Що то душа на устах, серце намліло!...

Почали ми порядкувати, а він у людей роботу взяв де-яку маленьку. В своїй хаті і кутки, кажуть, не чистять. Що заробим, то й купим що небудь у хаті. І гарно у нас, і весело. Одну стравочку зварю, достановлю, юшку, чи борщик, та який же то борщик здається. На що, кажуть, та й шаноба, — добре слово... Я всі розкоші позабувала! Іноді і їсти не доймаємо, що доля наша така красна. Не треба мені ні золота, ні срібла, що було в людей; нічого мені того не треба — нічого не треба. Чоловіче мій, затуло моя! Як за тебе зостаюся, то й нікого не боюсь. На панщину мене не ганяли, тільки в зиму на панів одпрядала. Як забував свої дні, а я дома скільки моги працювала.

Ті роки прожили ми одинокі. Не дає нам бог ніякої хати, та не скучно. Одно тільки горе: згоріла хата у сільських людей, так удову з трома дітьми до нас перевезли, бо у нас простору було. А де багато простору, там хата неметена. Усього було: діти й собаки і поперецять усе, і крик такий склався, що аж уші, було, затикаєш. У нашій хатині було й затишно було. Хведір було аж метушитись: як крик той його доймає!

На третій годочок я стала у вазі: господь і дав. Рад мій Хведірко й я рада: своє, то й не вадить. Ми все з ним живемо дружно. Зродила я дівчатку. Наталочкою звали.

— Дай, боже, долю! — каже Хведір, — та не та як тобі.

— Що-ж, серденько, я тее вже забула. Коли тільки тобі бог дав здоров'я...

А мій Хведірко усе марніє. Він ізроду був худлявий та став ще гірший. Згадала я тоді дядина слово, що не ціпом би йому орудувати, і що й праця марне піде... Усе справдилось!..

XII.

Втішаємось ми Наталочкою; росте воно, всміється: рученята дає, уже й дибки, уже й ходити почало, і говорити. Що він було єю втішається! Таки горенько-ж мое! я притомилась: підбиваюся, звалюся, а ні за що рук зачепити, бо чоловік занедає, треба й отопитись, і одягтись, і прогородувати, а з його помочи ніякої. А тут — мала дитина: звісно коло його загаєшся...

Хведір де далі все хиріє: як що болить, то й рочка вадить. Прийде з панщини й ні за холоду воду; зогнеться як похиле дерево, і сидить. На панщині робить, а свої дні дома й так, — ідуть пуста. Ние й ние мое серце, на його гляючи; тане він у моїх очах як віск. А я од туги й того більш, одні руками не вхоплю. Піде він з двору, а я й світову божого за сльозами не бачу, і ділечка за їми вроблю: так він мене крушить!

Упали його ще три дні незабаром: ото-ж він десь день і другий пробув, говорив і ходив, з печи зліз та усе так скоресенько. Я з Степанидою йому сорочки відрізали; сiju, шию; і він поліняку десь

серце води приніс, та вже й не здужає — стогне, і зліз на піч.

— Що в тебе, Хведірку, болить?

— Колючка.

— Ізварю я тобі узварцю?

От горщик наварила, двічі напоїла.

— Ізведи мене на піл, — каже.

А я з Наталочкою: у мене так тісно!

— Ні, — кажу, — Хведорку, голубчику, іди: — нігде не примоститься з дитиною.

— Дай мені сироватки з хлібом.

— Я накришила, подала. Він сьорб-сьорб разів з хлібом, та й годі.

— Ой як, — каже, — нудно на печі лежати!..

Я послала йому на полу, сіла біля його; зчепила його в серці мене мов цуркою крутить; глянула на нього та й ісхопилась — злякалась: так він змінився.

— Хведорку, мій світоньку, що це з тобою?

А Степанида й каже: — Чи не покликати попа? — частити — йому й получчає.

— Піди, кажу, — будь ласкава, Степанидо.

Хведір почув, скоресенько схопився, перевернувся, бо навиворот, нашвидку, надіта була. Сів, сидить, дожидається попа: нема! Він і ліг. Я ходжу по хаті, — не знаю що мені в світі й робити... Я за хвостину, на себе, — ніч, і хвища така йде! — та до куми. Він мені й кум.

— Кумочку, — кажу, — голубчику, сходіте до попа!

А він: — Та уже п'ять разів ходив: попа нашого нема дома, а до другого ходили на той куток — не бачили нікого; ходили-ходили попід-віконню, — нема нікого, тільки гуси та коні, а люди саме облягли — заснули кріпко, не достукаєшся.

З короткий вік мій багато карбів лягло на мойому серці, та ще ні одного такого глибокого не було, як цей дослідній. Ніколи не загоїш...

Ізборола лиха година... Хведір умер: сама зосталась на білому світі! Хоч, бачся, й широкий, а нема де дітись — без грошей, без роду. І хати своєї дружною одцуралась: у чужий куток пішла доживати, а Наталочкою батька оплакувати...

Так жалібно вмирав!.. Я пійшла до дитини, аж чую — він на печі так стогне. Я припала до його:

— Хведорку, що тобі, мій світе? — (Як утупив мене очі, так як не проб'є). Чи ти мене бачиш, Хведорку, дружино моя вірная? порадь же мене!

— Ти вже сама себе порадиш... — Та три рази позіхнув і богу душу оддав, од нас одклонився.

Я так і застигла, наче дух у мене встановився. Степанида кинулась, сусідок кликнула. Три баби прийшло, одхаяли мене, його й зрядили... Як живий ходив, ніякої йому й пригоди не було. Положили його на покуті, на лаві... Наталочка у рученьку його цілує, припало до його ніг, обняло та й тягне до себе. А я... і речі у мене нема, що зо мною тоді діялось! Наталочка, було, що-вечора тата гукає... а тепер і не пом'яне... Оце, було, малюсеньке, встане та й гукає тато, тато-о-о-о! а тепер питаю — де тато, прищуплю до мене, наче знає, — і мовчить. А я — наче з ума схибнула... Як було він жалує її!.. „Ти-ж моя манюсюнечка! Хоча-б нам, — бувало каже, — діждати, щоб воно ходило!..“

І діждали-ж, хвалити бога; а він — і не стямилась, як він і вилинув із моїх рук...“

Так мені гірко тепер, як згадаю, що ще він, як дужчий був, то я раз колись йому й сказала: „Боже мій! Тим у нас, Хведорку, нічого й нема, що не хочемо робити... На городі — посціліє, померзне: нічим мені не допомагаєш, а я сама не ввернусь. І ти-ж — кажу, — Хведорку, копичку накопив, — продали-б аже-ж, — кажу, — на всіх, коло кручі, сінокосу дано.“ —

...а мене й налаяв. Я нищечком і собі, так він мене усталицю: „І рід твій не діжде“, — каже. А я з серця: „Оце, нахарав мене бог таким чоловіком!“ Тільки оце і було між нами сварки... Він жалував мене, а я чим згадати...

Як ховали, я дала на євангелію, а то піп сам од мене чотири прочитав. — Він, — каже, — і на мене облатував, царство йому небесне. — А то свої пани дали Хведорковця грошей, горілки, дощок на труну, і чужа пані дала сальця й хліба пом'янути. Він, — каже, — і своїх панів облатував, — так і мене, спасибі йому. Як легенько лежати!..

Хведір не торгувався; мені, було, судити кого заборонено. — Невчись, — було каже, — так робити. Будеш мене ходити, тобі-ж лучче буде...

Я його гарно пом'янула й поховала: шпалерками труну оббила, рутою, васильками обложила... Сирічину! все дівування своє тоді згадала, сирічину мою люблю споряжаючи у вічну дорогу... припала до труни та на останній дорозі поговорила як із живим. „Оце-ж мені світитиме тепер, як він? з ким я буду жити, з ким і говорити?... Тоді мені здавалося, що він те все чує, що він оглянеться на мое сирітство!..“ А тепер не вдержуся від сліз... Ні за кого тепер мені захилятися... Не зглянувся на мене господь! Сирічником усе покинула, пісні, музики, жарти дівочькі. Сирічину не було мені нічого дорожшого... Заквіт-... він мій вік колючими тернами, — не довелось по-... з любим моїм Хведорком; сам ізсяк і я захиріла.

Моді, як прийдеться, так тяжко стане на серці, що й молю бога, щоб мені очі заслати; а послі — так... Наталочки жалко...

1860 р.

ВІРНА ПАРА.

„О ти, моя любов, мое подружжя!
Смерть висала весь мед із уст солодких
Та не змогла краси твоєї взяти.
Не подалась ти їй. Клейнод уроди
На губоньках твоїх ще червоніє,
І щоки ще цвітуть квітками в тебе,
Ще смерті стяг блідий стоїть далеко“.

Шекспір („Ромео та Джульєтта“).

I.

Гірко жити самому на світі. Нещасливий я чоловік собі вдався.

Та й я дознав одного щастя.

Стара моя вмерла. Дітей було в мене багато, всі повмирали. Зосталась сама Онилка!

Хотів я приймака собі взяти, щоб не стояла пустою батьківська хата, аж унадився до мене з чужого села парубок, Сергій Вус. Їздить він та й їздить. Як там кажуть,—унадились злидні на три дні. Бачу, що й не багатий жених, і від людей чую, та що йому казати, коли внадивсь? Ото-ж і їздить.

Вона за його охмається. Я-ж не неволив її. Одна в мене зосталась: як її неволити?

Я й сам один у батька син був. Мене зроду батько не бив і не лаяв; а то гуляю раз на вулиці,—мені не було ще вісімнадцяти літ,—батько вкликав у хату. „Будемо,—каже,—тебе женити“.—„Я не хочу, тату, ще погуляю“.—А він мене по потилиці.

Я був боязкий. Ідуть на розглядини, беруть ста

дівця. Я матері кажу: „Яке моє життя буде? та й її, як я візьму на неї ненависть?“ А мати відказують: „Жа старі, та ще помremo: тебе треба за доброго ума знайти“. Млію я, трухне моє серце. Везуть мене. Як мої речі—мов вітер гуде.

Увійшли в хату. Як я побачив її,—зовсім і не впізнав, так як собака палиці. Гутірка її, покір її,—та й верне. Млява й недогідна.

Я наступив старості на ногу. Ну, а старостам аби яка була. Оглянувся, уже й сало кришене стоїть на столі, сметана, горілка. Так серце моє й упало.

Вернулись додому. Днів через два посилають мене до неї ще з подарунком, з запаскою. „Хай,—кажу,—яна загориться!“—та й одмігся.

Послі пішли до попа. Піп не хоче вінчати: „Ще,—каже,—йому года не вийшли“.

Я такий радий: думав, так воно й минеться. А вона вже поспіла; їй двадцять два годи. Вони-ж усе їздять до нас, сватами звуться, кружляють.

Я раз ізнов зосмілюсь матері натякнути, що вона мені в матірки годиться.

Вона так рогачем і пірнула-б, коли-б не відхилився. А щора мене забрали.

Старостам казав: „Дядьки, що ви собі думаєте? Видно світ кінець до кінця зійшовся, що ви мене хочете втопити. Ніхто її не бере, так ви її на мою шию накласте“. Мов і не чують: аби горілку пити.

А батько такий мовчазний. Поночі з матір'ю шепчуться або в коморі, або в клуні, як мене нема, а за обідом і через губу ні одне не плюне.

А я в їх один. Думаю: як його й огорчати їх? А їм мене й не жаль.

Такий сум у хаті. Вони хоч проміж себе гуторять, а мені, одинцеві, та й ні з ким.

Два роки вони їздили, аж поки вийшли мені годи. Як ішов я на вінець, так аж заплакав. А як ішли

від вінця, так не схотів з нею й за хустку держатись ідучи з церкви в парі. Покинув її і весільних, сам попростав до хати.

Та що? уже звінчані.

Люди гуляли, гули як бджоли. Я перед своїми очима нічого не чув і не бачив.

Дали за нею корову і дві овечки й третячка. Корови задохла, третяк настромився на кілок і пропав, овечку одну метелиця напала,—здохла, а друга та в отарі замішалась і загинула по сей день. Ніщо з руку не пішло.

Не прихилиється моя душа до неї. Немоторна, нечепурна, невічлива. Сестра її там така, що й в ложці води не піймаєш, а ця ні к бісу, а однієї семі.

Я піду з дому днів на п'ять: шевством заробляю. Прийду додому—ганьбуються, жаліються: і те не так і це. Я мов не чуо: піду з хати.

Ізнов піду до людей, оддишу.

Прийду додому,—що по правді, що й ні,—батькові мати все докоряють. Ізнов прийду з роботи,—де-б о почити, а тут біда бідує. Виганяли її. І по плотах, всюди її намисто було. Ще мати було так приказує:

„Хвала богу, сина оженила;
Хвала богу, невістки дждала,
Та вже-ж в мене діжа стала,
Тарілочки та під припічком
Та заросли та рокитечком,
А ложки та під лавою
Та заросли та муравою“.

І батько й мати таку ненависть узяли! Я казав матері: „Та ви-ж таки, мамо, схаменіться: мені її не вбити. Що виганяєте її по плотах і всюди?“

Послі батько й мер років через два. Мати ще пожила та й собі. Дітей у нас було п'ятеро; окрім цієї дочки, усі померли. Треба було мені її одбуту робити самому. То дошки на труни, то копачам,

одбувати, а попові-ж? Хоч-би один хлопчик був, ані зиріс на мій талан. Остались ми самі на господарство.

Я й не бив, а так було все угрушаю. Оце як прийду з роботи відкіль,—усе порозкидано. Там мичка, там дмиче, там ложки не чисті. А я знарошна й не миску, коли вернусь, то найду вже порядки! Недо-... Таке вдається.

Раз ухопив миску, думаю: „Швиргону на єї... та щоб і не вбити ще!“ та тоді в двері! так череп'є й розлетілось.

Іноді стану було їй кажу: „Ще з тебе й з мене будуть люди сміятись, що в тебе в хаті гірш, ніж у... в доброї господині“... А вона іноді мені каже: „Де-б дучче мене побив, ніж отак дорікати. Ти дуже нещасливий: діймаєш дучче, ніж палицею“... А все життя не було, і життя невеселе було. Тільки труни... на дітей та ховав. Сонечко обом нам не гріло. Оце ми захиріли.

II.

Тоді я одбився від путі. Умерла й моя жінка і... мені оцю Онилку, що я й почав про неї...

Ото-ж став їздити до моєї дочки Сергій Вус з дру-... села. Я-б йому відчипного дав, аби тільки поки-... нас, бо нам треба приймака, щоб хата пустою не стояла. Та нічого робити: треба увагу дати, бо й... своє життя марно стратив. А вони-ж любляться... й не по нашому. Іти їм на перекир я не хотів.

Ото Сергій Вус порадився з людьми на цілий ва-... на чугунку возити овес і ще щось. Верстов за... п'ять од нас буде чугунка. Од'їзджаючи, він... із Онилкою, і дуже обоє смутували. Привіз... гостинців коштовних, не тільки черевики, а й на корсет черкасини і добру гарусеву хустку.

Та так боявсь, щоб я не приневолив її спаруватись із ким иншим, бо знав, як він мені не вгіден.

Од'їзджаючи, приказував Онилці, надіваючи на па-лець каблучку: „Гляди-ж, без мене на улицу не ходи й на досвітки не вставай!“—усе боячись, щоб який парубок не залицався до неї...—„Ти-ж любиш мене? ти-ж не забудеш мене?“—усе благає Онилку. Слухавши тее, слюзи в мене виступали з старих очей. Пригадалось мені моє життя безталанне бурлацьке. За що скаляли моє життя? Так стиснуло в грудях, що із сі-ней вийшов, щоб вони мене не побачили.

Провела Онилка свого жениха й дуже плакала, навіть змарніла трохи. Посиділа тиждень, другий дома. Стали дівчата, хлопці підбивати, щоб ішла на вулицю з ними, а потім і на досвітки: „Ти-ж підеш на чуже село,—мовляли,—то й не побачимось! Чуже село—мачуха: не пригріє. Може й ми всі розбредёмось по світу. Ходім та й ходім! Дівувати та й не нагулятись, не наспіватись“.

Онилка думала-думала: „Що-ж, каже: хіба, як піду, то розум загублю, і місяця свого зараз забуду, свого Сергієчка?“

Дівчата сміються: „Мов твій Сергієчко краший за всіх хлопців?“—„Краший від усього світу“,—відказує.

Вбирається в макки, в добре намисто, в стрічки та приговорює: „І нема таки по всьому світу крашого“.

Наділа вперше й корсет черкасиновий, що Сергій подарував, з золотими гудзиками. Найпервіший кра-вець пошив, так і одлив під дев'ять усів. Випросила у мене півня й пшона, в-останнє почестку дати своїм товаришкам і хлопцям і досвітчаній матері, так і пі-шла на досвітки.

Під хатою дожидалась, поки вбралась, ціла низка хлопців і дівчат. Вона вийшла й разом усі гучно рушили.

Гуляли, співали, готували собі вечерю. Усю ні-гуляли. Деякі хлопці й жалкували за моєю Онил-

ка. Другі півні вже стали співати. Усякі гадки, ба-гатораз перейшло, а то вже й така річ зайшла: „Не Онилка та не буде наша“,—кажуть дівчата.

А хлопці кажуть: „Треба поцілувати хоч в-остан-нє, а то вона нас покине, та ще й квартиру треба взя-ти з її молодого“.

— Було раніш цілувати,—відказує Онилка,—а те-пер я вже його.

Тут хлопці кинулись її цілувати. Вона звісно, як дівчата, лається, верещить, пручається; а дівчата й хлопці стали її придержувати, помочи давати хлопцям. А який парубок каже: „А я візьму собі цю каблучку на пам'ятку; Сергій їй другу, кращу подарує, як із неї хтось вернеться“. Давай знімати каблучку з пуч-ка. Вона вирвала в його з рук, та хто її знає, де вона її діла. Усі кинулись шукати. Мацали-маца-ли по долівці—нема! Запалили віхоть соломи й під нею, усюди шукали деякі, а деякі свого не хочуть шукати, ще й краще взялись за її,—і дівчата, а вона їм мертва на руки й повалилась, так як зіли-зна підкошена. Стали сміятись, покинули шукати каблучку. Дівчата кажуть: „Нам тепер за хлопців треба стояти, бо вона нас кидає, а нам з ними тре-ба жити. Правда?“

— Правда, правда!

Сміються, лоскочуть її: „Не прикидайся, Онилко... Де вона нас дурить, налякати хоче, аби ми від неї відступились.“

Другий парубок каже: „Я й черкасову корсетку їй подарував, тільки не озвешся.“ Шуткує з неї. Вона ні слова з уст. Всі обомліли. Що це? Дівчата кинулись до неї й приложили вухо до серця—трошки чутно. Друга кинулась, каже: „Не чутно.“ Хлопці собі. Да-вай клекати досвітчану матір,—зовсім не чутно. Зля-калась, давай терти хрін, класти проти серця. Не пе-реставля. Ні, не помагається.

— Озвись, Онилко!

Справді робиться страшно. Деякі вже й уголо! Інші побігли по ворожку, а інші й до мене.

Я прибіг несвоїми. Прошу її, щоб озвалась, щоб оглянулась на мої старощі, на дівчат, бо деякі турбують не в жарт.

Мовчить. Так мене й окотило морозом. Світ мейтемний зробився: пожовкло, позеленіло в очах. Що це? Це справді хтось насміявся. „Онило! Онилко моголюб, моя єдина дитино! ти-ж мене поважала, ти-ж мене штила, — озовись! Не мороч ні мене, ні людей, не роби суму, не роби турботи!“

Жарт-жартом, а це вже не жарт, як мене за пачинки бере, ноги трусяться. Винесли її на двір, поклали. Зірно, гарно. Місяць над нею суп'ятився, дивиться, дивується.

Людей хмарою нависло; а там уже соцький й десьяцький. Боже! аж світ неначе здвигнувся. Лежить така краса, як божя роса, у мачках проти місяця розкішна, мов королівна, поважна—не поворухнеться до батька не озоветься, холодна.

— Моя дитино, зглянься на мене!

Понесли до мене. Дівчата й тітка голосять. Уже й дома на лаві лежить.

Я від туги зробивсь п'яний, хитаюсь. Здається, я-її не неволив, я-ж не согрівив, я-ж їй слова противного не промовив. Думок моїх тяжких вона не знала. Уже роблюсь несамовитий. І жінку поховав хоч і нелюбу, і дітей п'ятеро. Тепер і послідню бо-вириває з рук. Не так бере, як людей, а нагло.

Мабуть, я грішник. Або мій батько, або мати чи проступили, та на мені кара божя чувається. Не знаю що робити. Тітка вже кликнула людей. Зробили труну, покликали копача, попа. І піп суп'ятився: та усім дивна така ява, така воля божя. Що було кращого материнського, усе на церкву подав. Рушниками мар-

шата поперев'язували, і дівчат, котрі несли труну, рушниками поперев'язували. Усе винесли з хати: її і мою душу разом. Труну спускали полотном, що ще була дряла, хоронили його на сорочки, і тонкого су-лого полотна мати для неї задержала, а то вже все вона монапрядала. Дівчата й тітка так голосили, що й матері не треба—і тепер чувається: „Сестрице наша, зіронько наша, первая, ясная! та чого-ж ти за хмари зайшла? Ти-ж наша берізонько! з ким же будемо колядки й щедрівки співати? Чого-ж ти так издаєш? куди ти так швидко ходу даєш, та й не повернешся на нас, може котру товаришку та й загубила? запишалась еси королівонько ти наша, — не повернешся до нас. Що-ж ми твому козаченькові та й не поведемо? Та питатиме-ж він: „де-ж моя утілка? де-ж мій пишний, розкішний цвіт? ой, оддайте-ж, по-кажіть мені її!“ Що твої дружечки та твої товариш-ки—як мак процвітає, однієї дружечки, однієї квіточ-ки, однієї маківочки та й не долічаться. Що яке-ж таке засіллячко смутне-невеселе! Тебе, наша кня-зівно, ні впросити, ні вблагати—не споглянеш, не по-вернешся. Тебе янголи несуть у широкий ясний світ. Не од сліз посліпли, не бачимо. Ми-б тебе вхопили, ми себе не пустили. Ти зникла з очей, як зіронька“.

III.

Поговали. Засипали домовину. Усяке кинуло груд-и землі в-останнє: „легко лежати і землю держати!“ Мене довели люди добрі додому. Деякі zostались ду-ма думати, а може й моєї. Душа, звісно, три дні ле-жить в хаті.

Мені світ округи йде. Смерть би собі заподіяв, як-би гріха за те не було. Чимала була купа людей, а кажу, як божевільний усе одно торочу: „Я-ж перестру не робив їй, бо й сам нещасливий був.“

Частуються люди. Я нічого не жалував на помин-

ки. Нашо воно мені? Здавалось мені, без неї й їсти не схочеться, я й хату покину.

Аж опівночі хтось у вікно постукав, а далі в двері.
— Ідїть! Хто там?

Та якось людям страшно зробилось. Хто-б це в глупої ночі, в такі вже обляги, прийшов? А інші кажуть: „Це щось заїзже“.

— Ідїть, ідїть,—кажуть люди.

Двері відчинились, і на порозі став перед нами веселий, рум'яний, у свиті й в новому брилі з позументами Сергій Вус. Мов на весілля убрався, тільки що нова свита була в глею.

Я обомлів. Що йому казати? Видно, що він просто з дороги і нічоґісенько не знає. Веселий-превеселий, наче виріс; засмаг так.

— Що це ви,— каже,— без мене вже й весілля справляєте?

Уразив мене в саме серце.

Тітка мовчки піднесла йому чарку горілки. Заплакала та й каже: „Даруй Онилку добрим словом, ви-тай за упокой душі“.

А друга молодиця піднесла коливо.

— Не хочу я так!— та взяв, горілку вихилив та й плеснув під стелю.— Оттак,— каже,— щоб наші молоді вибрикували та щасливі були.

Усі помліли. „Це він,— кажуть,— збожеволів. І сльози перед собою бачить, і коливо й чашечку з водою на вік її душі, а жартує“.

А я промовити слова не здолію.

— Уже твоя Онилка покійниця,— одна молодиця каже.

— Пером їй земля,— друга каже,— легко лежати.

Третя: „Царство небесне, вічний покій!“

Він сміється.

Тоді люди шарах так як овечки, та й збіглись до купи, а хто й на піл скочив, хто й на піч. Думали,

що він збожеволів та як зачне всіх чухрати. Дітей напугали боржій на руки.

Тоді я до його озвався: „Сідай, Сергію, та пом'я-ни її“. А й сам таки боюсь.

Він сміється. Бере другу чарку, сам наливає, п'є й каже: „Хай їй легенько ікнеться, як пушина об плечу торкнеться. Тату, віддасте за мене Онилку? Моя моя буде?“

— Та чи я-ж тобі її коли не віддавав? Я-ж вам ніколи не давав перекору ніколи. Такого докору, Сергію, не давав.

— Тату, я вам її приведу...— І наче мене що освітило.

— Синочку, відкіль?

А люди ще тісніше збились у куток; полякались. Він за двері та Онилку й веде за руку.

Мені й покаменіли.

IV.

Онилка кинулась до мене опукою. Чи це сон? чи це кара? Стала хреститься. Це, може, її душа?

А Сергій каже: „Благословіть нас, тату, людно, та й весілля відгуляймо. Є й гроші, не журітесь“.

Та й брязнув гаманом на стіл.

— Та розкажи-ж мені, що це за дива роблять? Онилко, голубко моя, кажи, що це таке?

— Про це вже мене питаєте,— каже Сергій.

— Ні, мене,— каже Онилка.

Сергій каже: „Тату, моя річ попереду“.

— Та твоя-ж, твоя!— І такий він мені тоді лютий, дорогий здався!

— Вернувся я,— каже,— перш додому, поки мої товариші, хто обламався, лагодились у дорозі. Я збігав до сусідки верхи, дещо продав, щоб грошей більше було, та й кинувсь до вашого села. Прискочив так у вашому вузлу впритул та й забіг у перву хату з кінця— щоб запалити, щоб розпитати, чи все гаразд на

селі. „Усе, кажуть, гаразд, тільки дівка наглою смертю вмерла в Грицька Зайця, уже й заручена“. Я так і заціп. Питаю, чи давно її поховали? „Оце, кажуть, тільки що з кладовища вернулись“. І люлька в мене з рота впала. Що мені робити? Чи додому, чи до тестя братись? чи піти з мосту в вирву кинуться? Сижу, мов з каменя тесаний. Вони вже по-вечеряли. „Пора, кажуть, спати лягати“. — „Дозвольте, кажу, дядечку, кинути у вас коня у дворі, а я піду піхотою назустріч нашим чумакам, бо кінь томлений. А вранці митут будемо“ — „Покинь“, кажуть. А в мене не те на думці. Не піду з села, не попрощавшись, не побачивши моєї Онилки! — „Боже мій, світе мій!“ — „Чого ти?“ кажуть. — „Та пугу загубив.“ — „Та отак по пузі журитись?“ Я так себе в груди й вдарив. Піду, — думаю, — розкидаю її могилу. Як їй там тяжко лежати? А мені-ж то як жити?

Вийшов з хати, надібав у сінях заступ, узняв кілка великого... Стемніло. Скинув усе на плечі й побіг до кладовища. А кладовище я бачив їхавши й постеріг одну свіжу могилку: ще й хреста не поставлено. Це-ж вона й буде. Думаю: „Хто мені боронитиме, то я вб'ю. Перейшов через могилки, і не страшно мені на кладовищі. Знаю, що коло тієї могили кущ калини стоїть увесь у цвіту. Знайшов його.

Земля пухка, а тяжко лежати під нею. Став кидати землю і заступом, і руками, примів би й зубами гриз; аж стукнуло вже в труну. Мене обморок бере; так і млію, наче в серце стукає. Руки, ноги трусяться. Стук, стук заступом у домовину; а в серці: тьох, тьох!

Онилочко, доле моя! впливи, ясна зоре! дай мені ще раз тебе побачити!

Зриваю з труни віко, припав до неї. Тепер хоч і вмерти. Більш мені на землі нічого не треба, як оця домовина. І багатий, і щасливий. Місяць вплив з-за хмар. Жива, як не заговорить до мене.

— Княгине-ж моя! Божа ти росо! Яке це ти мені весілля зробила?

Став, правда, плакати, цілувати. Став знімати в неї той корсет, що їй подарував. Не тямлю сам, що роблю. Посадив її на коліна собі, сівши в труні. „Та яка-ж твоя хата тісна“!...

Вона, як жива, схилилась на мене та — кхи, кхи, кха!

Щось мене вдарило по руці, наче камінцем, та й покотилось у домовину, а вона випросталась і сіла в другім кутку в домовині.

Я з переляку відсунувся у другий куток і охолов. Замлів.

Опам'ятувавшись, чую, щось тепле коло мене.

— Онилочко! Чи це мрія? Що це з нами?

— Не знаю, — в силу промовила. — Де це ми?

— Уставаймо, вставаймо!

Підвожу її, вона хилється; аж у мене щось муляє під коліном: я лап, — і намацав каблучку.

Оттаке ми почули. Люди аж хрестяться.

— Це та каблучка, — каже Онилка, — що хлопці в мене віднімали.

— Де-ж вона взялась?

— Проквітнула, щоб не досталась ніякому хлопцеві.

Жінки кажуть: „Ми-ж її обмивали, вбирали, ми думали, що каблучка там на вечорницях і згубилась“.

— Я-ж вам кажу, що в рот укинула, щоб хлопці не відняли, та нехотя й прогинула.

— Я її, — каже Сергій, — видно добре струснув у своїм жалю, що вона й вихрякнула з гортані. Це-ж вона, моя вірна, не хотіла нікому віддати, моя кохана й богові люба дружина!

— Пиймо-ж тепер, кажу, та гуляймо, добрі мислі жаймо, людям на добро, богові на славу!

КВІТКИ З СЛЪОЗАМИ, СЛЪОЗИ З КВІТКАМИ.

(З подорожньої книжечки).

„Квітки з сльозами,
Сльози з квітками
Не розлучаються, сестро, ніколи.
Скроплюють сльози
Пишні рози,
Свої розкішні, величні престоли.
Благоухають,
Землю скрашають
Пишні престоли праведних сліз, рози.
Ім же одрада
Вища награда —
Чисті та щирі, та праведні сльози“.

П. Куліш.

I.

Наближаюсь до хати. Дівча гуляє на приспі, і рябко перекидається перед ним. У сінях двері настіж і в хату, бо день був такий прехороший, що хто вмер, то каювся. Під вікнами палісадничок. Кущ ліліясу й троянди два куші. Соловей не цурався вбожества й дуже гарно щебетав, свистав, дзеленчав.

— Здорова! — кажу до дівчини.

— Здорові!

— Чи це Настина хата?

— Це.

— А не порве ваш собака?

— Ні, він не займе: він у нас плохий.

Вхожу. На покуті сидить дівка, так літ двадцяти п'яти. Вишиває в п'яльцах рушник. Це-ж і була кривенька Настя, що мені про неї казано.

— Здорові! Боже вам поможи!

— Здорові! Спасибі.

— Чи тут живе Настя Гречківна?

— Тут. А що вам? — скинувши хорошими, великими карими очима, до мене.

— Та ось мені люди нараяли, що вона добре шитки на людей робить.

— Хто-ж це вам нараяв? — зачервонівшись поспішила Настя.

— Дівка Чорнявого.

— Та вона мене мало й знає, — сказала, всміхаючись із якоюсь розкошею, Настя. — Де-ж вона вас бачила?

— А там на Ворсклі, на Мочарі.

— А ви-ж сами відкіля? Сідайте, бо ноги відстоїте.

— Я здалека.

— А її ж як знаєте?

— Вона там шила в березі коло полотен: я й опинилась із нею.

Тоді Настя: — „Там така пришивна, що від шиток не одірвеш“.

— Мабуть, як і ви, — кажу їй.

— Що-ж це вона мене вказала? — з притиском сказала Настя. — Я де живу, а вона де!

Я їй: „Кажуть-же, що й хороша слава далеко, не тільки худа. Покажіть, будьте ласкаві, ваші шитки, зразки. Мені треба сорочку вимережити й шитвою пошити.“

— А що, як я й не візьму? — з добродушним усміхом сказала Настя. — У мене від людей робота: я рушники шию.

Як вона засміється, то можна думати, що зроду журби не знала і самому, дивлячись на неї, весело.

— Та візьміте й це, будьте ласкаві.

— Ні, зозуленько, не візьму: у людей набралась

багато. Хіба чи не візьме моя небога, коли схоче. Посидьте-ж, одпочиньте.

Встає спотиньга й каже: „Там така-ж каліка, як і я: і на жнива не ходить“.

Аж тут і мале дівча за мною в хату.

— Іди,—каже Настя,—кликни Улиту, нехай прийде. Гуляйте-ж,—знов до мене.—Оце-ж я за для вас.

Дівча побігло по Улиту, а бідна Настя пошкандибала й принесла мені з комори сорочок, дуже гарно вишиваних. Розглядаю дивуючись, аж тут прибігла й дівчина: „Зараз Улита буде“.

— Як городами, то й швидко,—озвалось щось із печи.

Зазирну, аж там сидить бабуса. Ми поздоровались.

— Чи ви-ж роздивились по шитках? — питає Настя.—Як-би оце рушник, я-б вишила. Вибирайте, які вподобаете. Ось половнишничок, ось вирізування, лиштва, а це пошиванка, це хмелик, це зерновий вивід, а це рогатки, сливки, а це петрушечка, а це пяхівка, а це пшеничка. Що вподобаете, те й вишіє. Я тільки не шитиму: на людей набралась багато. От би добре уставки петрушечкою та зерновим виводом вишити, а чохла — вирізуванням або рогачиками.

Тим часом, як ми про це гуторили, скрипнули двері. Мале небожжя каже: „От і Улита“.

Ждем, нема.

Настя крикне: „Чого соромлявсь? Іди!“

А я чую, щось у сніях скромадиться в кутку. Я озвалась. Чую сміх тихенький, як дзвіночок, а послі й голова з-за порога визирнула — й що-ж то була за головка! Може, однієї з трьох грацій така красота. Та ще в три ряди й квітками квітчана. Квіточки так ходора й ходять, тремтять на голівонці. Роса тільки що з них опала. Свіженькі: пахощами так од них і повінуло. Та знов і зникла, і дверима хляпнула, та й прищемила кінець запаски.

Тоді вже я до неї: — „Іди бо, Улитко, до нас“.

На предиво була вродлива! Літ вісімнадцяти дівчина: ще й пушок з лиця не зійшов. Чорнява й смуглява. Краска силою пробивається. Здоров'я багато. В волосся тоже таке чорне, що аж синява якась по йому. В косі дві стрічки, блакитна й червона. Про сорочку й казати нічого. Сама собі гапувала й ночей не досила. За ушима із селеха заложено два закручених ліпця, й хусточка в руці. Це вже первий шик у дівчат.

Я стала з нею розмовляти й кликати. Увійшла вона. Я аж суп'ятилась. Боже мій та й тільки! Яке прехороше, та яка-ж безталанночка! Гірш ніж у Насті. На милиці ходить. Я зовсім забула, що мені Настя про її каліцтво казала.

Що слово Улита промовить, так і зчервоніє; а що смуглявенька, то ще краший здається той рум'янець.

Стали ми перебирати знов сорочки, балакати про вирізування: яку мережку, яку лиштву.

Настя перепиняє нас: „Дайте нам по каблучці, ми вам і вишиємо хорошу лиштву на сорочці“, — жартома каже.

А потім здіймає з мові пучки каблучку й приміряє на свою: „Яке маленьке!“

— Це того,—кажу,—що ми гульвіси: мало діла робимо, а й руки маленькі проти ваших.

— Е,—каже Настя,— нам не насидітись гуляючи, нам треба робити.

Улита чогось на речі не давалась: якимось смутна, нещаслива зробилась. Ще більш огню було в неї в очах. Сльозечка, причиплена до намиста, трепеталась на рудках: важко чогось дихала. Здається ми з Улиткою не розмовляли словами, а тільки серце розмовляло з серцем.

А Настя знов добрим таким голоском: „А це-ж не в вас така велика каблучка на руці? У нас не велико-б таке побуло: хлопці-б зараз ізняли та собі-б

на люльки покришечки поробили (і це вона говорить із якимсь задоволенням). Що вони наздіймають у нас?

Я кажу: „Це мені найкращий парубок подарував. Я в цій каблучці й купаюсь, і сплю“.

— Хіба-ж у вас любляться? — запитала Улита і сипнула промінням очей. Очі горіли, вся зайнялась, уші почервоніли.

— А як-же? — кажу. — Любляться, та ще й я, що ні заїсти, ні запити... Тільки в нас невільно на улицю піти, з парубком уночі стояти, і на досвітках і на вечорницях гуляти.

Настя перепиняє: „У їх любляться в хаті“.

— А в нас, — Улита каже, — у всяку годину й всюди. Як сонце зійде, то від сходу сонця й по заході сонця. Сказано — рано й вечір не боронено.

І зчервоніла. Квіточки затріпотіли, мов і вони заговорили.

„Чи всі-ж тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються?“

Додала журливо Улита.

— Лукається всього, — відказала Настя.

„Половина садів цвіте,
Половина обсіпається:
Одна пара вінчається,
А друга розлучається“.

Улита зідхнула так важко, що аж стіл сколихнувся. Тут і я промовила:

„А в горлички пір'ячко так як жар:
Любилися, серденько, як на жаль“.

— Всього буває, — каже Улита журливо. — Як ласо не переїси, так і в мирі не переживеш.

Здихнула, похитала головою; тільки квіточки зашепотіли щось на голові. Взяла й стала мережити свою чохлу, що принесла в собою.

А Настя заспівала — та пречудовим же голосом, аж душа в небо рвалась:

„Уродила мене мати
Темненької ночі,
Дала мені чорні брови,
Ще й карії очі.
Лучче-б мені, моя мати,
Тих брів не давати,
Лучче-б мені, моя мати,
Щастя й долю дати“...

Улита поникла головою над своєю мережку.

Коли тут як ударить грім, як хрясне! так усі й зляпали. Ми й хмарочки не примітили. Блискавка — раз, блись та й блись! Так і розливається огняним морем.

Баба на всю хату молиться: „Да воскресне бог і достачиться вразі його“, та великі хрести покладає на себе, та аж із печи на піл злізла.

Ми про неї за любощами й забули.

Через хвилину й вшухло.

Я кажу: „Піду-ж я додому“.

— Та гуляйте ще, — каже Настя, — гуляйте в нас до вечора.

— Гуляла-б, та хліба не брала, — кажу.

І бабуса й Настя разом: „Та може й в нас ізнайдеся шматок“.

Посміялись.

— Спасибі, — кажу. — Там мене дома ждуть.

— От як-би ви до нас ходили! — Настя каже. — Ми-б вам пісеньок співали. Ось посидьте, я вам за...

„Ой там за яром брала дівка льон,
Та забула пов'язати...
Ой недалеко до милого хати,
Та ніким переказати“.

Та, показавши на Улиту: „Вона думала, що це ми прийшов сюди, та й у квітки вбралась. Я їй звелю“.

Кали-ж чуємо, паровиця скрипить, а далі пісню

„Та не спав я нічку, не спав і другу,
Та не буду спати ще й третю:
Ой чогось мені тяжко, на серденьку важко...
Я й сам молод не вгадаю“.

— Це він проїхав, — каже Настя. — Приходьте-ж, — каже, — ми вам такої заспіваємо, що й заплачете.

— Прощайте-ж, — кажу. — Хай бог вам спорить.

— А вам хай щастить у дорозі.

Я боржій пішла додому, бо грім і блискавка дощ завдали домашнім про мене думки.

II.

Прихожу через два дні. Не ступила й на поріг, зараз Настя послала по Улиту, по Ходору, Веклу, Вівдю.

Усі посходились, усі родички, і у кожної під корсеткою шитки: у кого чохла, у кого поділки. Літом до жнив тільки й пошити.

Повиходили ми на уздвір'є. Беріг Ворскли уславо полотнами. Дівчата всю весну білять полотна, там сидять, і доглядають, і вишивають. Полотно чистенько вмочають, співають пісень одну за однією, — мов річка ллється пісня за піснею, то з того, то з другого кінця. Тут же й сорочки шиють та вишивають. Удень берег Ворскли так біліє полотнами, мов снігом спорошений, а дівчачі співи луною по всьому селу розлягаються.

Тепер уже ми швидко вмовились за сорочку.

Тоді Настя каже: „Заспіваємо-ж ми вам“.

— Добре, — кажу, — коли ласка ваша.

Настя-береза завела, а за нею всі. Найбільше купальних співали пісень:

„Ой не стій, вербо, над водою,
Не пускай гілля по Дунаю.
Ой Дунай море розливає,
І день і ніч прибуває,
В вербі корінь підмиває,

Зверху віття усихає,
З верби листя опадає.
Ой стань, вербо, на риночку
В хрещатому барвіночку,
В запашному василечку“...

— І інші співали:

„Цвіте мачок невеличок,
Нема цвіту зміни:
Хоч як козак забожиться, —
Не йми, дівко, віри.
Козак-тума зведе з ума,
Не буде любити,
Де найбільше челядоньки,
Там стане судити“...

Улита чогось поблідла і не хотіла співати. Глядячи на неї й другим не співалось. Найшов надівчат сум. Вони спотиньга перешептувались, а одна й покинула нас, мабуть, з такого жалю, як і Улитин.

Настя зідхнула й почала казати: „Так оце сидиш, спиваєш цілий день, та буває, що заведеш і яку куту. Яку нам з Уликою бог долю дав! Ні, не бог, а сама. Оце вже десять років, як я крива. Із очей сльоза. Саме тоді, як я розпукуватись почала, як мене гятнадцятий настав.“

Бриво в батька своє тягло. Я в батька одна та мала, а й кидати стоги. Возовиця настане, я подаю воку. Криють, — я подаю парки. Я й коло тої, і всюди. Люди йдуть, дивом дивують, як я справляюсь така, що гаразд іще й не окрепла.

От мене й урекли. Заболіла в мене нога; повело її, потягло жили. Що-ночі, щоб не завдавати батьку жалю, злізу тихцем з полу, міряю ногу, чи коштує. Розперло мені її в коліні, опух. Зсунусь, а на ранок уже й не вернусь; снаги не маю; і від журби так і зсунусь об землю. Кличу батька, кажу: упала, нога запліла.

Було, нужу світом, до діла так і трясуся, мов меду, а тут оттаке лихо. Була ще підлітком, а вийшла на улицу,—до мене хлопці з усіх кутків так і купляться купцем. А тепер—о-хо-хо-хо-х!

Позбував батько все. Їздили по знахурах та по знахурках округи верстов за сто. З пристріту, кажуть другі: грижа,—і загризала. Привезли мене до костоправа. Сіло на мою ногу чотири чоловіка, що-б я, брває часом, не пручалась. Став костоправ мені ладити ногу; вертів, вертів, так мов коваль кліщами, та й довертівсь. Я кричала не своїм голосом. Батько впав на піл, затуливши вуха, а маслак тільки хрусь. Я й умерла. Людей так мов в мене скинуло. Всі полякались.

„Оттак-то я zostалась без ноги. Затмився мені день з того часу. Пропало моє й дівування, всі радощі, мої мрії, мої надії. І змарнієш, і зчорнієш. Радощів ніяких, ані крихотки. Нудьгуєш день за днем. Іноді до крику смерті бажаєш“.

Дивлюсь я на Настю,—смерть наче передо мною стоїть. Де той усміх принадний подівся. Губи білі тремтять. На віях, мов дві перлини, сльози зависли. І з якоюсь гіркою зневагою виразно промовила вона: „Де та й смерть! до нас, калік, спесивиться, не йде—не підманеш“.

А в Улити сльози тільки—кап, кап!

Настя знов своє: „Хай би той жив, хто в бога ласку має. Я така була до діла прикидлива, що хлопець лінкуватий був, млявий, я його було на плечі половину дороги на ниву й піднесу. Батько вмер, а з ним і малий брат мій. Я сама собі, мов та зозуля в лузі, zostалась. Тільки й одради, що з людьми погугориш, з дівчатами поспіваєш про ту зрадливу долю, або кого бідолашного запоможеш“.

А бабуся, гріючись коло дівчат на сонечку: „Дай боже здоров'ячко. Нехай бог віку продовжить, що й мене пригорнула“.

Настя така багата на слово, що я не мала часу ніколи й промовити до бабусі.

Знов почала: „От я бабусю до себе прийняла. А вона дала велику волю своїй невістці. Правда, тут ще більше винен, не поважає матери: то вона їй старощей і не схотіла доглядати. Не постидалась і вистуркала її. Не знаю, чи моє, чи її більше лихо. Обидва бідолашні“.

Бабуся старенька приступила до мене, опираючись на шпек, на бадилля з сонячничини. „Боже! каже, довго мені не хотілось іти з своєї хати старостю! Я в їй сорок років прожила й кривди не дознала. Старий сам її збудував. Після старої голови все марне пішло. Ні порядку, ні чину. Тепер ніхто миру не має: ні діти з батьком, з матір'ю. На кінець світу вже повертає“.

— Коли-б уже швидче, щоб не терпіти,—домовилася Улита.

— Невістка не хотіла діла робити,—каже бабуся. —Картопля поспіє, чоловік, бувало, скошує. Хати не обмаже: облупиться, обсиплеться. Вийдеш, глянеш по околиці,—у людей і к Покрові хати біліють, так наче качанчик лебедят пливе,—наша чорна, облуплена, мов їй тобі старости не вибували, хлопці та дівчата, то все молодій помагали діла робити. Дуже мене стали нічкати. Так було невістка зганить мене, що в неї стану чорніша від землі. Оце син і невістка посядуть собі на лаві, зведуть коліна, поставлять проміж себе праву і їдять, а матері дадуть шматок хліба. Як умер старий, то я все право згубила, мов усе в дощовину з собою забрав. А боже-ж мій, думаю, чи довго-ж я таку наругу терпітиму? Іде син раз із рачником по раки. Постійте-ж, думаю, я вам удеру штуку! Наварили вони, сіли, їдять, не дають мені. Осталась од їх багато недоїдених раків, невістка й ставить на полиці. А я думаю: стійте-ж, бісові діти!

поснете ви, я їх попораю, хоч позакидаю, аби їм донести хоч цим. От, тільки діти поснули, я до раків Горщик як брязне обпів, як линуць на мене помий! Чисто всіх побудила. Вона, невірна дитина, хитріша від мене старої: знарошне так зробила. Я як вийшла з хати, вона тимчасом замісто раків і поставила помий! Такий глум! На всьому було прикмети покладає. Сама не дасть, іще доглядається, щоб і я не взяла. Гнала мене, щоб я старостю хліба її не переїла. Було сорочки не дасть.

— Із чого-ж ви жили, бабусю? Хто вас тоді зодягав?

— То з пучок, то з ручок. Кажу невістці: умру під лавою, а не вийду з своєї хати.—А щоб тебе, каже, в німі дошки положили! щоб тебе на дрюччі виесли! Там така проречиста... і син за нею руч тягне.

— Та ви-б же, бабусю, громаді пожалілися. Громада великий чоловік, то їм би сказала, як по божому чинити.

— Щоб мені та вигнати їх із хати, слово не обертається. Коли-б оце не недуга моя, я-б їх до віку не покинула. А то нікому мене доглядати. А добра людина знайшлася, я й покинула свою хату. На чужому кладовищі й голову положу. Тепер оце вся моя снага (показуючи на бадилля з сонячника). Дай боже вік довгий Настусі: вона на цім грішнім світі заслужила собі царство небесне.

Не знаю, щось я подарувала бідолашній бабусі про чорний день. Вона низенько поклонилась: „І спасибі, і простибі! Нехай твій тропок буде м'якенький, як мошок. Хай тобі бог світить і вдень і вночі, як ти мене не оставила, покидьку!“

Сумна буває в нас пісня молодощів, а ще сумніша—старощів.

На другий день приходять до мене Улита й приносять гостинця—раків, вишень і паляницю. „Оце, маме, прийшла до вас, показати мое вишивання на ший сорочці: чи вподобаєте?“

— Сідай-же, будь ласка, та посидь, поговоримо про це та про те світове.

А потім я кажу: „Як мене розжалобила вчора ця тітка Настя своїм життям!“

Улита мені: „Друге на речі дається, а як я"... Яксь Улита затнулась. Підождала, наче що проковтувала й промовила: „Ще-ж у неї хоч одна туга на серці,—хоч сама вона господиня над своїм добром; а яке лихо, мое горювання зовсім іншою мірою міряне. Хоч і здається, що нас одна недоля спіткала, та бач! У неї батько був, що вона зазнає, а в мене—мати: тільки й різниці. У неї своя хата материзна, і в мене. Я кривуючи живу, і вона. А до цього лиха от ще. Невістка з мене знущається, а брат,—які дітки я посію на своєму городі, то повикорінює. Це дурниця, каже... Хіба-ж я не вільна на своєму добрі жити гнати. Подумаєш, подумаєш: у них нема й не буде, а в мене буде. Та не знала невістка, чим докрити мені, та взяла та й вибрехала. У якогось козака покрала дівка, якась ледар, моркву. Вона сказала, що наче-б то й я крала з ледащицею. Мене тусили. Трояка й приплатилась. А я мало-ж то сором прийняла? Що мені трояк той! Честь миліша жити. Я трояка на церкву подала. Не доведи мене, мати божа, красти! Лучче я собі зароблю. Чого не ма в мене в скрині? Шість сорочок додільних материних, тонких, наче золотом вигаптуваних, та двадцять розхожих, що сама приробила. А то мати позинули, як ішли на той світ—царство їм небесне!—

рушників три, та тітка подарувала один. Сама вишивала орлами. А то моєї роботи, та ще старосвітських два зосталось по смерті матери. А що там настільників, хусток! Полотна три сувої зосталось; а то-ж я своїми руками доповняла скриню. І корсеток здобіль є, і плахот, і спідниць. Я не люблю, як тепер повелось... Плахотку надінеш поверху, то й до діла, а там унизу видно білу шиту пелінку, то й до ума. А як спідницю, то не знаєш що. Всього в мене здобіль. Скриня як налита. А тільки-б...— Тут знов занулась, ковтнула, і тільки промовила: тільки-б жити не хотілось. От що сказала-б вам... як там співають

„Що я роблю, дбаю,
Та долі не маю“.

Улита, дуже зворушена, схилилась на дзиглик і схопила себе за серце.

— На що такі муки господь посилає на цім світі? Було-б уже пекла... Хіба, може, чим богу проступила? Я нічого не винна. Робила, як люди, почеськи, а (і витерла хусткою сльози, що котились, як горох). А гуляє зо мною... Я-б тебе, каже, і сватав, коли-б ти не крива. То так жару й піддасть. Так і крає мені серце, без ножа й без тарілки крає. А тут літа виходять.

Промовчала, як півонія почервоніла.

— Сидиш, нидієш... от і погуляєш між челяддю. Підеш на музики, та вернувшись, як почнеш плакати, в сиру землю битись! Люди веселяться, долю мають, а ми робимо й годимо, та нам і світ, здається, так не світить. Дівчата як ті бжілки гудуть: бо в їх думок веселих багато, надії та й надії... Як та веселка цвітами процвітає... А нам і вбиратись не вільно. Дарма, що в скрині як налито, землі важко, а ми в старому йдемо, мов з довгою рукою старші під церкву,—йдемо дивитись на людей, як вони ве-

селяться. Коли-б ми повбирались по-людськи, то зараз і сказали-б: каліка, а як прибралась?

„Я цілий вік свій радощів не мала, і хоч-би мене і зараз прийняла земля. Я й тепер часто по матері тужу. Не знаєш, коли той вечір прийде. Як згадаю, так наче вчора її поховала. Умираючи приказувала синові: „Не завдавайте їй ганьби, то за нею то й мені щастя буде“. Як я по матері журилась! Було ~~своєю~~ схожу. Та, спасибі, одна жінка догадалась: ~~справившись~~, та жита за плечі і всипала. Я й не стала вже так гірко плакати. Подумаєш: шкода, шкода з богом не битись...—І як ті люди живуть, що ~~мать~~ матір та не поважають! А я, то це наче про ~~мать~~ матір проложено:

„Мати-ж наша, мати!
Де нам тебе взяти?
Хіба-ж тебе, мати,
Та й намалювати?
Намалюю матір
На божничку в хаті:
На покуття гляну,
Матусю згадаю;
Назад обернуся,—
Гіркими заллюся“.

Що було мені їй казати. Вона мені про мою втрату ~~сказала~~. Сплакнули вкупі та й розійшлись.

Рушила я далі з моїм подружжям людські сльози ~~вирати~~. Бо на радощі люди не так-то багаті. І самі в собі не багато ми радощів носили.